

НОВІТНІ ВИДАННЯ І ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917-1920 рр.)

Розвиток історичної науки в останнє десятиліття минулого і перші роки нинішнього століття ознаменувався низкою істотних зрушень. Чи не найпомітніші кількісні та якісні зміни сталися у вивченні доби Української революції. Якщо на кінець 80-х років ХІХ століття навіть сам термін “Українська революція” не мав “прав громадянства” у вітчизняних виданнях, то на сьогодні захищено понад півтори сотні докторських і кандидатських дисертацій¹, з’явилося багато десятків книг, опубліковано сотні статей, які прямо присвячені висвітленню різних аспектів переламного, справді доленосного періоду. Сьогодні навіть не просто назвати скільки-небудь наближену загальну цифру публікацій, якої досяг масив творів про революцію. Певну уяву, щоправда, дає бібліографічний довідник, котрий відбиває досягнення у вивченні можливо найважливішого, найбільш охоплюючого її зрізу – державотворчих процесів революційної доби². І хоча укладачі солідного тому висловили природне застереження, що з цілої низки причин змогли включити із величезної кількості наявних праць лише їх частину, та й вона склала 6848 позицій. Зрозумілим при цьому було намагання максимально репрезентувати праці останніх років.

Очевидно, є достатні підстави і реальний сенс у тому, щоб підвести деякі підсумки: спеціально проаналізувати тенденції, якими характеризується новітній історіографічний процес, оцінити набутки в дослідженні революційної доби, окреслити проблеми, на які варто звернути першочергову чи додаткову увагу, визначити шляхи подальших пошуків, концентрації наукових зусиль.

Варто зауважити, що автор до цього не один раз звертався до спроб оцінки новітніх тенденцій у вивченні історії Української революції³.

Природно, у пропонованому дослідженні немає потреби повторювати ті міркування, висновки і узагальнення, які одержали абсолютне підтвердження у сучасних публікаціях. Однак, не можна і просто продовжувати історіографічний аналіз, відштовхуючись, скажімо, від хронологічно останньої розвідки на поставлену тему. Для з’ясування сутності деяких тенденцій, розуміння їх тяглості, цілісності, ступеня виразності у деяких випадках часом важливо, часом необхідно повернутися до праць, що уже розглядалися, формуючи на них погляд у контексті ідейно-політичних і наукових уяв сьогодення. Природно, що при усталеності принципів підходів можливі й певні корективи, зрозумілі переакцентування.

Звісно, на підсумкові оцінки і судження мають справити вплив і розвідки інших авторів, які плідно працюють на цьому ж “дослідницькому полі”⁴.

Сталося так, що прогрес у освоєнні досвіду національно-демократичної революції 1917-1920 рр. досягався на двох головних напрямках: публікацією праць, які впродовж десятиліть з’явилися в емігрантському, діаспорному закордонні і були відомі вкрай вузькому колу фахівців в Україні, та напрацюваннями тих вітчизняних дослідників, що виявилися здатними подолати

інерцію традицій радянського часу, а також молодій генерації істориків, не обтяжених засвоєними жорсткими суспільствознавчими концепціями минулого.

До цього слід додати, що на процес пізнання історії Української революції значний вплив справляв непростий розвиток політичної ситуації в незалежній Україні. Та якщо, за великим рахунком, взаємозв'язок історії і політики – не виняток, а, швидше, загальне правило, то в даному випадку дія цього правила виявилася особливою, зумовила такі ускладнення і суперечності, подолати які не лише не вдалося, а й можна зі значною долею ймовірності передбачити, що такий результат взагалі навряд чи досяжний у скільки-небудь ближчій перспективі.

Звісно, згадані чинники діяли не поокремо і різночасово, а у взаємопереплетіннях і взаємовпливах, що зумовлює відповідне врахування всіх названих обставин при реконструкції історіографічної картини.

* * *

Українське суспільство поволі підходило до постановки питання про роль національно-демократичної революції в історичному поступі нації.

В роки горбачовської перебудови, коли розпочався перегляд концептуальних засад історії КПРС, підстав створення та функціонування Союзу РСР, пошук варіантів оновлення радянської федерації, поступово виникли можливості для звернення до тих документів, імен діячів, сторінок минулого досвіду, зокрема, у сфері міжнаціональних стосунків, які до того старанно обходилися, замовчувалися, вважалися апріорі шкідливими, ворожими домінантній ідеології, політичній системі.

Саме так на сторінки партійно-радянської преси, наукових видань почала прориватися інформація про діяльність Центральної Ради, її універсали, про Українську Народну Республіку, про Директорію і Акт злуки між УНР і ЗУНР, про М.Грушевського, В.Винниченка, М.Шаповала, І.Мазепу, С.Єфремова.. І те здебільшого набирало вигляду безпосередньої реакції на новітні партійні рішення, прямого виконання історичною наукою, публіцистикою тих завдань, які ставили перед ними глибинні потреби реформування суспільних відносин, необхідність досягнення нової трансформаційної якості, здатної максимально задовольнити виклики часу. А відтак і відчувалося очевидне прагнення досягти якомога більшої об'єктивності, підкресленої неупередженості, у чомусь, навіть, показного рівновіддалення від точок зору, позицій, які ще зовсім недавно тлумачилися як полярно протилежні й взаємовиключні. Втім, поступово посилювався критичний крен щодо оцінок радянського досвіду і зміщення акцентів у, так би мовити, національно-патріотичний бік.

У такій суспільно-психологічній атмосфері часом не лише суперечливій, а й відверто конфліктній, на зламі 80-х – 90-х рр. минулого століття з'являється низка публікацій про непересічних особистостей революційної доби⁵. Ще більшою мірою відзначена тенденція втілилася як у самих фактах публікації творчого спадку уславлених українців, коли від літературних і наукових праць⁶ досить форсовано перейшли до теоретично-політичних, мемуарних і документальних, так і в супровідних матеріалах до них (передмовах, примітках тощо). Звісно, на перший план висунулись праці найвидатніших лідерів Української революції М.Грушевського та В.Винниченка, документи тогочасних політичних партій⁷, хоча жага до знайомства із недавно ще забороненою

літературою покликала до перевидення і праці учасників подій з, так би мовити, специфічним поглядом на важливі процеси⁸.

Слід зазначити й те, що у новій ідеологічній атмосфері побачило світ і чимало документів, творів діячів більшовицької партії, що з різних причин не були відомі широкій громадськості практично з 20-х років минулого століття, однак без яких і вивчення проблем Української революції завжди залишалося б неповним, а загальна уява страждала б однобічністю⁹. На жаль, цей процес фактично обірався після 1991 р., принаймні, надзвичайно загальмувався.

З'явилися і перші розвідки, у яких на основі джерел, що до того майже не залучалися до історичного аналізу, було зроблено спроби відтворити окремі епізоди суперечливого часу¹⁰. Природно, вони виявилися нерівними, несли на собі значний відбиток дискусійності, пошукового компоненту, однак загалом відіграли свою інформаційну, просвітницьку, у чомусь – підготовчо-ідеологічну роль, коли українському суспільству довелося визначитися з вибором орієнтацій після здобуття незалежності.

Буквально з перших кроків перебування у новій якості Президент України Л.Кравчук заявив про те, що новопостала держава є прямим спадкоємцем і правонаступником Української Народної Республіки. “..Україна веде свій родовід, свою політичну, державницьку біографію від історичних часів, які надають силу і велич нашому народові, - від часів Київської Русі, Козацько-Гетьманської держави й Української Народної Республіки”, - постійно публічно наголошував Л.Кравчук¹¹. Ця теза набула значного поширення, була прийнятна українцям діаспори, хоча скільки-небудь предметного обґрунтування вона не одержувала.

Власне, про те, мабуть, ніхто особливо не думав. Просто у пошуках протиаг радянському ладу, комуністичній ідеології (звісно на логічно-пропагандистському зрізі) з національного досвіду обрали, як спочатку здавалось, переконливий аргумент-орієнтир.

Це дещо пізніше науковці потурбувалися про відповідну логічну конструкцію і систему доказів для гнучкішого, дещо “обережнішого” переконання у генетичному зв'язку двох феноменів: “..пострадянська Українська держава є безпосереднім продовженням радянської республіки. Та річ у тім, що державність її будується на радянському матеріалі, але з матриць УНР. Сучасна Україна пов'язує себе з демократичною традицією Центральної Ради”¹². Однак ще до того виникла істотна плутанина навколо оцінок Української революції, її основних віх і набутків, зокрема у сферах державотворення і національного відродження, ставлення до політичних діячів і т. ін.

Багато що залежало від формування позицій щодо неодмінного елемента історичного поступу – революцій в цілому. А останні після кількарічних невпинних масованих зусиль по їх дискредитації (об'єктом особливо різких, нещадних нападок стали Французька і Жовтнева революції, відповідно – якобінці та більшовики) отримували майже суціль негативну оцінку. Здавалось би, абсолютно очевидних суперечностей при цьому не помічали (мабуть не хотіли помічати – легше було від них просто відвернутись).

По-перше всупереч аксіоматичним істинам, згідно з якими у будь-якій галузі – науці, техніці, виробництві, культурі й т. ін. – без революційних проривів справжній прогрес, розвиток неможливі, настирливо твердилося, що всезагальна закономірність не діє в суспільному поступі. Більше того, революції, як відхилення від природного ходу історії, несуть суспільству лише нега-

тивний заряд, призводять до масових трагедій і бідувань, заслуговують на однозначний рішучий осуд. А будь-які назрілі проблеми можуть бути розв'язані природно-еволюційним, реформістським шляхом, причому результат буде не лише ефективнішим, але й дозволить уникнути небажаних катаклізмів, жажливих поневірянь. Всіляко доводилося, що особливі випробування випали внаслідок революційних експериментів у ХХ столітті на долю українського народу. Своєрідною модою не лише політиків, а й почасти науковців ставало прагнення за будь-яку ціну “витискати сльозу” (або хоча б жалісливі співчуття) у читачів чи слухачів з приводу ганебної, нелюдської поведінки ближчих і дальших сусідів українців, для котрих уся історія вилівалася у “ріки сліз” і “моря крові”.

По-друге, старанно замовчувалось те, що Українська Народна Республіка стала логічним результатом Української революції, навряд чи взагалі б відбулася як геополітична реалія без процесів, зумовлених Лютневою та Жовтневою революціями в Росії, та й загальноєвропейськими революційними зрушеннями.

По-третє, старанно обходилося питання про те, яка саме з двох Українських Народних Республік – доби Центральної Ради, чи Директорії – стала прообразом і безпосередньою попередницею сучасної Української держави. Не слід доводити, що при одній і тій же назві, схожості значної низки засадничих моментів, насправді це були досить різні за характером і сутністю національно-державні утворення, генетична спорідненість з якими далеко не у всіх випадках слугує підставою для однозначних висновків.

По-четверте, відразу ж виявилися істотні коливання, хаотичні тенденції у виборі політично-моральних орієнтирів на особистісному зрізі. Інакше говорячи, в середовищі еліти новостворюваної держави почали формуватися надто відмінні погляди на політичних діячів, що залишили відчутний слід у історичному поступі України, передусім на М.Грушевського, В.Винниченка, П.Скоропадського, С.Петлюру, Є.Петрушевича.

“Матеріалізацією” відзначеного було продовження публікації теоретико-політичної спадщини революційного часу голови Центральної Ради. В 1992 р. паралельно вийшло відразу два солідних за обсягом видання. До першого – “Великий Українець”, серед інших матеріалів переважно біографічного характеру ввійшли статті й брошури, написані М.Грушевським у 1917 р. з метою обґрунтування платформи Української революції: “Вільна Україна”, “Хто такі українці і чого вони хочуть”, “Звідки пішло українство і до чого воно йде”, “Якої ми хочемо автономії і федерації”, “Українська Центральна Рада та її універсали перший і другий” та ін.¹³ До другого “На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали” окрім тексту брошури 1918 р. з аналогічною назвою було включено низку виступів у періодиці 1917-1918 рр., матеріалів, до яких був безпосередньо причетним голова Центральної Ради (Універсали, закони, Конституція УНР)¹⁴.

Обидві книги мали прекрасне поліграфічне, подарункове оздоблення і вручалися учасникам Першого Всесвітнього форуму українців, урочистостей з нагоди річниці незалежної України та передачі повноважень Державного Центру УНР в екзистенції Президентів і владі відновленої Української держави, які проводилися в серпневі дні 1992 р. Окрім того, друге видання, здійснене Українським історичним товариством, мало посвяти “У 75-річчя Української

Центральної Ради 1917-1992” і “До 125-річчя з дня народження Михайла Грушевського”.

Водночас у тому ж таки 1992 р. побачили світ і мемуари гетьмана П.Скоропадського¹⁵, почався передрук спогадів одного з ключових міністрів в уряді Української Держави Д.Дорошенка¹⁶, вийшли вибрані праці С.Петлюри (також з посвятою 75-й річниці Української Центральної Ради)¹⁷, спогади І.Фещенка-Чопівського¹⁸. Крім численних публікацій деяких документів у періодиці (зокрема у новостворюваних часописах) було видано тематичну збірку, у якій було зібрано конституції України 1917-1920 рр.¹⁹

Можна, звісно, було б кваліфікувати згадані видання як природне розширення в умовах “свободи слова” джерельної бази для вивчення Української революції. Однак, попри наявність логіки в подібному судженні, гадається, обмежитись ним ніяк не можна. Адже увазі широкої громадськості пропонувалися документи особистостей, політичних організацій, державницьких центрів, які сповідували й наполегливо виборювали не просто різні варіанти дій, а й принципово відмінні, альтернативні моделі суспільного розвитку. І останні, своєю чергою, органічно вплітались у канву пошуку керівними колами відродженої України її нових стратегічних орієнтирів.

Чим рельєфніше вимальовувалася рішуча відмова від учорашніх соціалістичної ідеології та федералістських цінностей, тим протиприроднішою була (хай позірна – про ґрунтовні знання мова не йшла) – шана до тих лідерів Української революції (серед них на першому місці, безперечно – М.Грушевський і В.Винниченко), які, хоч і боролися свого часу проти більшовиків, радянської Росії, самі були зовсім не платонічними прихильниками і соціалізму, і федералізму. Ось тут у нагоді (мабуть зовсім не з розрахунку, а само-собою, стихійно) й ставало одночасне звеличення тих ідеалів – консерватизму (антисоціалізму), авторитаризму (антидемократизму, антиреспубліканізму) і самостійництва, які уособлювалися в іменах П.Скоропадського, М.Міхновського, С.Петлюри, Є.Петрушевича.

Оскільки в результаті створювалася видимість пошуку історичної істини, невизначеність і очевидну розгубленість неважко було видати за дискусійний процес, а відповідальність у черговий раз (подібна традиція спрацьовувала безвідмовно) покласти на фахівців-суспільствознавців – нехай спочатку науковці дійдуть спільного погодженого результату, а не без кінця переінакшують, переписують історію, а потім уже можна буде ставити питання про одностороннє державно-політичне реагування на досвід революційної доби.

Звісно, діяли й інші чинники. Зокрема, політики, котрі прийшли до влади в 1991 р., як відомо, не мали відпрацьованої ідейно-політичної платформи державотворення, чітких стратегічних орієнтирів, що не могло не позначитись і на оцінках історичної ретроспективи, без чого суспільне життя просто неможливе. Очевидно, не стільки твердими знаннями, чи переконаннями, а більше намаганнями дистанціюватися від усього вчорашнього, радянського, сплеском національної ейфорії, зростанням впливу національно-радикальних сил можна пояснити прийняття 6 квітня 1992 р. Президією Верховної Ради України короткої і маловиразної постанови “Про відзначення 75-річчя Української демократичної революції 1917-1918 років”²⁰.

Ухвала з’явилася як мінімум, із місячним запізненням щодо дати початку революції, була дуже непевною, обтічною, готувалася явно поспіхом, навздогін подіям. Та й вона не була реалізована, зокрема, так і не було встановлено

меморіальної дошки на будинку Київської філармонії, де 6-8 квітня 1917 р. відбувалися засідання Українського національного конгресу – справді визначної віхи революції, яскравої демонстрації нацією прагнення до консолідації.

Річниці інших віх революції, серед них і проголошення Української Народної Республіки, промайнули зовсім непомітно.

Проведена 21-22 січня 1993 р. з ініціативи Інституту національних відносин і політології Академії наук України конференція “Українська державність: історія і сучасність” (співorganizаторами виступили Міністерство освіти України, Інститут держави і права АН України, Інститут системних досліджень освіти України, Київський університет ім. Тараса Шевченка) стала “першою ластівкою” не лише наукового, а й ширшого – суспільно-політичного реагування на один з революційних, державницьких ювілеїв. Втім, вона виявилася більше приуроченою до помітної історичної дати – проголошення державної самостійності України у січні 1918 р.

Державні діячі, вчені – історики, правознавці, філософи, політологи, соціологи, філологи, економісти (понад 250 чоловік) поставили перед собою завдання проаналізувати головні етапи тисячолітнього досвіду українського державотворення і окреслити перспективні шляхи розбудови незалежної України. Одна з шести секцій була присвячена вивченню сутності і форм державності доби Української революції, хоча організатори завбачливо турбувалися про те, щоб не сталося вип’ячування цієї проблематики, а, навпаки, вона навіть дещо нівелювалася за рахунок рівномірної уваги до всіх інших етапів історичного поступу²¹.

Отже, конференція якщо і продемонструвала певне наближення до дослідження проблем 1917-1920 рр., водночас віддзеркалила і переважну неготовність українського суспільства до визначення чіткого погляду на переламну, суперечливу сторінку свого минулого. Зрілі, досвідчені фахівці, які серед пріоритетних цінностей історичної науки завжди вважали доказовість, документальну, фактологічну вивіреність, виваженість суджень, висновків, узагальнень, розпочали скрупульозну рутинну, розраховану на значну часову перспективу роботу по накопиченню емпіричної бази досліджень – підготовці документальних збірників, публікації праць, у яких би ґрунтовно опрацьовувалися порівняно вузькі (за хронологією і постановочними аспектами) конкретні моменти революційного досвіду²².

Однак чимало виявилось й тих (мабуть їх зрештою було навіть більше), хто розцінив як загальнополітичну кон’юнктуру, так і ситуацію у ставленні до проблем Української революції сприятливими, щоб порівняно невеликою затратою зусиль у короткі терміни домогтися науково-кар’єрних результатів, задовольнити власні амбіції, а часом і використати наукові здобутки (дисертації, монографії, публікації взагалі) у якості плацдарму для досягнення далеко не наукової мети.

Траплялися й випадки, наукову логіку яких збагнути непросто, однак вони справили чималий вплив на суспільну свідомість, ідейно-політичну та публікаторську практику, навіть на позиції дослідників.

Так, наприклад фонд імені М.С.Грушевського очолив Л.Решодько, який, очевидно, щиро й правдиво прагнув до того, щоб українське суспільство віддало врешті, хай запізнілу, шану видатному своєму сину. Однак, мабуть, брак професіоналізму завадив трансформувати можливо й найпрекрасніші

почуття в адекватну наукову матеріалізацію. Мова, звісно, про публіцистичні проекти, виступи Л.Решодька, де чи не найнаочнішим втіленням його уяв стали безпідставні наділення М.Грушевського президентськими повноваженнями²³, що додало стійкості міфу, який не має жодних документальних підтверджень, а логічно зовсім протиприродний. Тиражування ж небувальщини (“президентоманія” поширилася з допомогою передруку деяких зарубіжних і публікації вітчизняних праць і на С.Петлюру)²⁴ за умов солідної фінансової та ідейно-політичної, адміністративної підтримки. Не просто неперевірені, чи то сумнівні, а заздалегідь недостовірні, та й відверто сфальсифіковані дані потрапили на сторінки підручників та посібників з історії України²⁵ продовжують і сьогодні зустрічатись у солідних виданнях²⁶.

Не дивно, що врешті дійшло до перетворення проблеми президентства М.Грушевського на предмет дискусії, навіть до випуску спеціальних книг²⁷, хоча, за великим рахунком, сперечатись тут ні про що і виникає, здається, логічне питання – кому все те взагалі потрібно.

Дедалі категоричніші заяви керівництва держави про розрив із тоталітарним радянським минулим, його рішуче засудження, про принципову орієнтацію на демократичні, загальноцивілізаційні цінності, передусім європейські, були сприйняті значною частиною істориків, особливо початківців, як цілком переконливу (для когось – зручну) підставу для беззастережного відкидання всіх без винятку надбань радянської історіографії і форсованого заповнення вакууму, що створювався, доробком зарубіжної, переважно діаспорної літератури. При цьому фактично ігнорувалося, що свого часу неприродних нашарувань і деформацій зазнало не лише вітчизняне, а й зарубіжне суспільствознавство, що історична наука по обидва боки лінії глобального протистояння була форпостом ідеологічної, психологічної боротьби, у більш широкому сенсі – невід’ємною складовою “холодної війни”. А відтак, позбавляючись одних стереотипів, відбувалося насадження інших.

Чи не найпоказовіший приклад тому – публікація книги О.Субтельного “Україна: Історія” (у 1991-1993 рр. вона з’явилася трьома виданнями, а в 1994 р. – ще й російською мовою)²⁸. При підготовці передруку її розділів на сторінках “Українського історичного журналу”²⁹ постало питання, що без серйозних застережень, пояснень-приміток поширенням твору буде досягнуто не лише позитивний, а й негативний ефект.

Скажімо, розділ “Українська революція” починається з підрозділу “Гетьманщина”, а сюжети про всю добу Центральної Ради відносяться до попереднього розділу “Війна і революція”³⁰. У прагненні будь-що довести незрівнянно більший вплив на події в Україні в 1917 р. українських національних партій О.Субтельний значно завищує чисельність справді найбільшої, найвпливовішої з них – УПСР – на момент Жовтневої революції – понад 300 тис. членів³¹, тоді як за реалістичними оцінками їх було 70-75 тис.³² Для того ж, щоб переконати, що більшовики в той час в Україні “мали мізерний вплив”, автор пише: “у 1918 р. їх налічувалося тут якихось 4-5 тис., головним чином у Донбасі”³³.

Однак у науковому сенсі таке порівняння некоректне. Останні цифри запозичені з даних мандатної комісії І з’їзду КП(б)У, який проходив у липні 1918 р. Наведені відомості торкалися кількості більшовиків, які працювали тоді у підпіллі. Як відомо, у ході окупації австро-німецькими військами України більшовицькі організації були вкрай знекровлені, майже вщент розгромлені.

Що ж до їх чисельності на кінець 1917 р. – на початок 1918 р., то вона сягала 80 тис.³⁴ Тобто, більшовиків в Україні було приблизно стільки ж, скільки й українських есерів в zenіті їх популярності. Прийом же, до якого вдався О.Субтельний, не наближав до з'ясування істини, а ускладнював шлях до неї. Подібних епізодів у книзі, яку не можна кваліфікувати зібранням злісних фальсифікацій (вона, справді, вирізнялася серед інших порівняно об'єктивнішим підходом), немало. І все ж праця без належного супроводу публікувалася як у журнальних варіантах (тут автором передмови був О.Майборода), так і книжкових перевиданнях (автором передмови був С.Кульчицький).

Звісно, для прогресу у дослідженні історії Української революції більше значення мало поширення зарубіжних творів, спеціально присвячених суспільному феномену. А тут поряд з тим, що явно пригальмувалося перевидання праць прибічників республікансько-демократичних форм державності революційної доби, дедалі наполегливіше поширювалися й пропагувалися праці їх ідейних суперників та критиків.

У 1993 р. вийшла друком книга “Останній гетьман”³⁵, до якої увійшли матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 120-ї річниці від дня народження П.Скоропадського і 75-ї річниці проголошення Української Держави, яка відбулася у травні того року в Києві, Чернігові та Тростянці, розвідки вітчизняних і зарубіжних авторів, а також архівні документи про діяльність військового і політичного діяча.

Через два роки виходить нове, набагато краще підготовлене в науково-археологічному відношенні, ніж попередньорічне, видання спогадів П.Скоропадського за 1917-1918 рр.³⁶ Редактором тому і автором ґрунтовної передмови виступив відомий американський дослідник українського походження, призначений директором Інституту східноєвропейських досліджень НАН України Я.Пеленський (до речі, він же написав вступну статтю і до книги “Останній гетьман”). Його позиція абсолютно чітка, безкомпромісна – діяльність П.Скоропадського, прихід генерала на вершину української влади були викликані прагненням убезпечити Україну від соціалістичних експериментів, чого так і не поталанило реалізувати через дії тих же лівих сил, що має, на думку Я.Пеленського, слугувати серйозною пересторогою для новітньої генерації українських політиків.

“Сьогодні “Спогади” Павла Скоропадського публікуються в критичний для України момент, - наголошує історик. – Український народ і його еліта намагаються – уже вкотре – збудувати українську державу. Але історія повторюється і зарисовується поділ між силами, які прямують до остаточного утвердження незалежності, та силами, що негативно настроєні до національного руху, закликають до відновлення СРСР (тобто перетворення сучасної російської імперії на російську надімперію та підтримують реорганізацію СНД у двоконтинентальну надімперію на ленінсько-сталінських федералістських основах). Крім того, провідники і лідери цих сил пропагують, як це було і в 1917-1920 роках, згубні концепції федералізму і соціалізму в його тоталітарно-комуністичному варіанті, використовуючи страх, зубожіння і відсутність національної свідомості певних прошарків українського населення, а водночас обіцяючи їм, як це робили колись більшовики, світле майбутнє у безкласовому і нібито безнаціональному, а в дійсності російському імперському суспільстві.

Тому надруковані тут “Спогади” є не лише цінним історичним джерелом, а й важливим повчальним документом про будівництво української держа-

ви та її падіння у 1917-1920 роках. Вони покликані донести сумний урок історії до покоління, зацікавленого в побудові сьогоднішньої держави, а разом з тим стати усвідомлюючим чинником для відповідальних за державне будівництво українських політичних еліт. Державне будівництво – це справа політичного розуму. Тому не можна допустити повторення трагічного досвіду 1917-1920 років та, уникаючи його, треба об'єднати всі сили для збереження української державності”³⁷.

Хоч українські соціалісти, прихильники федералістського курсу тут не називаються, неодноразові згадки про падіння держави, трагічний досвід 1917-1920 рр. не залишають жодних сумнівів у тому, хто залишився “поза кадром”, кого, крім більшовиків, має на увазі автор.

Багато де в чому – той же лейтмотив і тому, створеного на основі матеріалів конференції, проведеної 2-6 червня 1992 р. до 110-річчя головного ідеолога українського монархізму, натхненника національного консерватизму В.Липинського³⁸.

Ті ж акценти супроводжували і найвагоміший твір В.Липинського, присвячений революційній добі, а також розпочатого друкування його епістолярної спадщини³⁹.

Певною мірою означені підходи перегукуються з оцінками і висновками, до яких прийшли раніше дослідники за межами України, а потім і їх вітчизняні колеги, торкаючись спадку видатного історика і політика⁴⁰.

В 1993 і 1994 р. вийшло два чималих за обсягом томи статей та документів С.Петлюри⁴¹. Останній у лютому 1919 р. порвав із членством в УСДРП і надалі виборював політичний курс, який швидше може кваліфікуватись як правий, можливо – право-центристський, аніж – лівий. С.Петлюра активно сприяв розвитку такого явища як отаманщина, перетворенню неконтрольованої військової влади на стрижень моделі державної політики, одночасно доклав зусиль до трансформації колективного вищого органу державної влади – Директорії – на одноосібне (по суті – авторитарне) правління. Представляючи виступи С.Петлюри в добу Української революції, автор передмови до збірки О.Климчук беззастережно на боці антидемократичних, навіть антиреспубліканських тенденцій. Він зокрема стверджує, що в цей час “Симон Петлюра стояв на українському овиді, мов біблійний велет”⁴².

Прямо кореспондуються з подібними оцінками і підходи В.Михальчука, В.Сергійчука та Д.Степовика до чергової збірки документів про життя С.Петлюри та його родини⁴³. Зокрема В.Сергійчук дуже промовисто назвав свою розвідку – “Постать світового рівня”⁴⁴.

Серед авторських праць, до яких із різних причин було виявлено підвищений інтерес, стали передруковані монографії І. Нагаєвського та Р.Млиновецького⁴⁵. Обох авторів об'єднує відверта антипатія до народоправних варіантів української державності та автономістсько-федералістських орієнтацій лідерів Української революції. Доводячи переваги гетьманської моделі державності, І.Нагаєвський наголошує: “Найбільшою перешкодою в позитивному державному будівництві 1917 – 21 років була обставина, що соціалістичні доктринери і романтики на початку революції випадково захопили владу в свої руки і звели визвольну боротьбу з вірної дороги на манівці. Замість вести політику національного визволення, вони поставили на перше місце соціальну програму. Українські соціалісти некритично копіювали московських соціалістів і, як блудні вівці, крутилися в їх тіні, в це паралізувало їх добрі наміри

і плани. Сьогодні ясно, що Центральна Рада мала добру нагоду закріпити українську державність, коли на Московщині панували нелад і анархія. На жаль, соціалістична доктрина не дозволила їй створити військову силу, на яку могла б спертися Українська держава в час загрози. ..Своїм бойкотом Гетьманського уряду українські соціалісти паралізували його намагання створити справжню силу, на яку могла б спертися держава”⁴⁶.

Можна було б сказати, що в нелюбові до українських соціалістів з цитованим положенням солідаризується Р.Млиновецький, і тим обмежитись. Однак його книга, котра явно поступається за рівнем не лише публікації І.Нагаєвського, але й взагалі здається, не витримує жодного випробовування скільни-небудь науковими критеріями, одержала досить широку підтримку тих вітчизняних авторів, які схиляються перед самостійництвом. Оскільки ж останній не користувався помітним впливом на суспільні процеси в 1917 р., відповідно – не залишив якихось виразних документальних слідів, сьогоднішні противники українських соціалістів хапаються за солідну зовні (понад 32 друкованих аркуші) книгу Р.Млиновецького, як за істинну, свідомо чи несвідомо закриваючи очі на практично повний брак підтверджень запропонованих концепцій, що при перевірці виявляються нічим іншим, ніж плодом нестримних фантазувань. А відтак, мабуть виправдано, зупинитись докладніше, ніж це було зроблено раніше⁴⁷, на якостях публікації Р.Млиновецького.

Вочевидь, вважаючи кращим методом захисту напад, автор з перших же сторінок твору намагається будь-що здискредитувати соціалістів, автономістів–федералістів і кидається “відбронзовувати” ті постаті Української революції, які були “ворогами ідеї відновлення держави предків”. Це – автономісти .

Прикметно, що “під приціл” Р.Млиновецького потрапляють передусім М.Грушевський, В.Винниченко, П.Христюк, Д.Дорошенко, М.Шаповал, І.Мазепа.

Першими згадуються Винниченків трьохтомник “Відродження нації”, “де події висвітлені з суб’єктивного становища автора, в ту пору – лівого, комуністичного соц.–демократа” і “чотирьохтомова праця Христюка “Матеріали до історії української революції”, в якій матеріали ті або відповідно спрещовані, або підібрані так, щоб могли доводити таку тезу: коли б влада цілковито належала укр. соц. революціонерам і вони не мусіли б рахуватися з іншими партіями – то могли б своїми реформами випередити, соціалізувавши землю, московських большевиків і спираючися на “трудові ради”, забезпечити існування Укр. Центр. Ради та й перемогу над усіма ворогами ...”⁴⁸.

Як прихильника самостійницьких поглядів, а відтак і непримиренного ворога автономізму Р.Млиновецького, звичайно, можна зрозуміти. Однак, навряд чи можна визнати переконливою систему доказів, до якої він вдається.

Прикметно, що після виходу в 1970 р. у канадському видавництві “Чужина” першого тому другого видання праці “Нариси з історії українських визвольних змагань”⁴⁹ автор швидко переконався у тому, що більшість читачів його просто “не зрозуміла”, і змушений був те визнати у передмові до другого тому, який побачив світ у 1973 р.⁵⁰

Оскільки жодних нових доказів добути не вдалося, Р.Млиновецький просто перелічив всі найсуттєвіші сумніви щодо своєї попередньої книжки з категоричним рефреном – “незаперечним фактом є..” (на с. 11– 12 він вживається 12 разів – практично у кожному реченні), очевидно, сподіваючись, що заклинання-

ми можна замінити аргументи. Інакше, як іронічно, це навряд чи може сприйматись. Народна мудрість давно проголосила: “Скільки не повторюй слово “цукор” – у роті солодко не стане”. Не судилося спростувати її і Р.Млиновецькому. Образи ж навіть на емігрантську пресу, яка “не почула” сенсаційних “відкриттів” і звинувачення її в упередженості – як результаті змови “таємних автономістів”⁵¹ дедали посилюють враження, м’яко кажучи, делікатності становища, у яке потрапляє автор.

Для прикладу візьмемо відтворення в обох (другому і третьому) виданнях процесу створення Центральної Ради. Ідентичність текстів тут абсолютна. І в обох випадках немає жодного посилання на документи, які б підтверджували твердження Р.Млиновецького про те, що на таємному засіданні українських самостійників (“братчиків”) негайно після повалення самодержавства було ухвалено утворити центральний орган для керівництва, координації боротьбою за відновлення української державності. Нею і стала утворена 15 березня (н. ст., тобто 2 березня ст. ст. – В.С.) Українська Центральна Рада – “перша самостійницька Українська Центральна Рада”, яка “початково містилася в домі Дмитра Антоновича”. (До речі, у той час український соціал-демократ Д.Антонович не поділяв самостійницьких настроїв, та Р.Млиновецький на це не зважає). Далі “автономісти, почувши про створення Укр. Центральної Ради й довідавшись про політичні плани її організаторів – заметушилися і кинулися творити власний центр і 19 березня (6 ст. ст. – В.С.) створили “також свою “Українську Центральну Раду” в приміщенні клубу “Родина”⁵².

Після прибуття до Києва М.Грушевського 27 березня (14 ст. ст. – В.С.), про плани і настрої якого буцім-то мало хто здогадувався, авторитетний професор історії підступно перетянув “на свій бік менш досвідчених молодих прихильників самостійницької ідеї” й використав їх “для об’єднання” двох Укр. Центр. Рад”. Врешті-решт “проф. М.Грушевський, який ще підчас своєї діяльності у Львові набув великого досвіду у всяких позакулісових потяганнях та партійній боротьбі, дуже допоміг автономістам в їх заходах що-до зліквідування самостійницької Укр. Центральної Ради”⁵³.

За Р.Млиновецьким, злиття “обох Рад” сталося 29 (16 ст. ст. – В.С.) березня 1917 р., “що мало в майбутньому фатальні наслідки”⁵⁴.

Замість підтвердження наведеної дати (ні в документах, ні в спогадах, ні в дослідженнях інших авторів її немає), Р.Млиновецький у підрядковій примітці зав’язує дискусію з П.Мірчуком, який у публікації про М.Міхновського “вказує виразну дезорієнтацію її автора, який заплутався в тенденційних публікаціях Винниченка і Шемета, які до того ж не знали про існування “Братства самостійників”, не знали про те, хто проводив цілу акцію творення військ і тому приписували її **персонально** Міхновському, не знали, хто був творцем партії “соціалістів-самостійників” і не знали, або не хотіли знати про існування самостійницьких організацій, та повірив вигадці про “розходження” Міхновського з УНП (Українською народною партією – В.С.). Слова В.Винниченка (т.І, ст. 255), які стосувалися до кінця червня 1917 р. – П.Мірчук достосував до березня того ж року і подав цілком не відповідаючу правді, але вигідну для автономістів дату злиття двох У.Ц.Рад”⁵⁵. Перечитавши таке, хтось просто згадає банальне, однак, напрочуд відповідне: “На городі – бузина, а в Києві – дядько”, а хтось, до краю спантелечений, все ж потягнеться до тритомника В.Винниченка, щоб, можливо, у такий спосіб розвіяти сумніви – і зовсім уже нічого не зрозуміє, оскільки на названій сторінці не знайде згадки ні про М.Міхновського, ні про подію – “злиття двох У.Ц.Рад”.

Таким чином, за Р.Млиновецьким, про діяльність втаємничених самостійників не знали (і не хотіли знати) сучасники, не дізнались (і не хотіли дізнаватись) нащадки-дослідники. Не може, природно, не звернути на себе уваги уже така немаловажна деталь. Тоді як з поваленням самодержавства всі політичні сили в Росії, що загальноновизнано стала за кілька днів найвільнішою країною у світі, і в Україні в тому числі, діяли цілком легально, “Братство Самостійників” проводило “тайні засідання”.

Залишаючи читачів без відповіді на елементарні питання, Р.Млиновецький наголошує на тому, що всі, хто йому не вірить – то неодмінно самі автономісти, або прихильники цієї хибної політичної орієнтації. Виходить – одному Р.Млиновецькому вдалося досягнути істини. А якщо схема вибудовується не на фактах і документах (вони не наводяться не тому, що автор забуває про них, а тому, що їх немає в природі), то можна вдатись і до абсурдної логіки і до наукоподібної форми (посилання на будь-що в надії, що переважна частина недолугих читачів повірить формі і не вдасться до перевірки). Однак, що робити з тими, хто орієнтується в предметі розмови, або задасть собі труд поцікавитись документальними підтвердженнями?

Нав’язливій ідеї – боротьбі “всіх і вся” проти самостійників (начебто іншої мети ніяка українська політична сила не переслідувала), Р.Млиновецький підпорядковує всі тогочасні скільки-небудь помітні політичні акції – з’їзд Товариства українських поступовців, Український національний з’їзд (конгрес), з’їзди й конференції УПСР, УСДРП, товариства “Просвіта”, учителів, агрономів, кооператорів тощо⁵⁶. Звичайно, всі названі, як і численні інші зібрання були майже суціль автономістськими за складом і за ухваленими рішеннями, що дуже не подобається Р. Млиновецькому і єдине пояснення, яке він може дати домінуючій тенденції, зводиться до того, що “автономісти мали більший досвід у провадженню зборів, чим самостійники, і могли використовувати допомогу “впливових громадян”, що здебільшого були людьми поміркованими, лояльними, отже і москвофілами-автономістами”⁵⁷.

Заслугує на відтворення (передати це власними словами просто неможливо) й підсумок, до якого приходять Р.Млиновецький, “дослідивши” питання про співвідношення впливу самостійників і автономістів на перебіг подій в Україні: “Але, хоча також самостійників і не було так мало, як це хотілося б автономістам, а тим більше не було їх так мало щоб взагалі їх можливо було не згадувати (!? – В.С.), хоча й не діяв сам один Міхновський, як це здається Мірчуку, однак їх було, на жаль, все ж замало, а мали вони проти себе політиків “малого формату”, але демагогів і інтриганів – “великого формату”⁵⁸. Отож автономісти і “захопили владу”.

Хоч далеко не у всіх деталях, Р.Млиновецьким правильно і переконливо відтворюється хіба що процес створення перших українських військових формувань⁵⁹. І то мало не єдиний сюжет, з основним висновком з якого – про особливу роль самостійників, персонально М.Міхновського, деяких його прибічників у започаткуванні цього процесу можна погодитись.

В притаманному йому стилі (на кожному кроці “демагогія”, “крутіїство”, “обман автономістів”) автор виконав і другий том праці, щоправда у воєнничому запалі часто виходячи за межі хронологічно означеного об’єкту розмови⁶⁰.

До передруку в Україні другого тому так і не дійшло. Можливо – з огляду

на надто вже істотні порушення будь-яких уяв про елементарні вимоги до наукового дослідження. А, можливо – тому, що навіть у час розпалу “холодної війни” книзі було влаштовано обструкцію емігрантських кіл. Втім, автора те, схоже, не особливо збентежило. Він пояснював замовчування своєї праці підступними діями “тайних автономістів”, які й за кордоном захопили в свої руки пресу, а більшість читачів з легкістю дає себе завести в оману, не може піднятися до розуміння “відкриттів” палкого апологета самостійництва⁶¹. На жаль, гіпертрофована, хвороблива самовпевненість Р.Млиновецького також чомусь не насторожує тих, хто вдається до популяризації аж надто сумнівних публікацій. Гірше за все, що це робиться навіть у шкільних підручниках, посібниках⁶².

Таким чином, праці Р.Млиновецького ніяк не можна віднести не те що до справжніх наукових витворів, а й, навіть, до рядових явищ. Швидше – це книги з негативним знаком. Непропорційно ж значна увага, яка їм надана, пояснюється тим, що вони продовжують справляти свій деструктивний вплив на історіографічний процес, як буде показано нижче – спричиняють спекулятивно-сенсаційний ажіотаж у середовищі невибагливих, або ж кон’юнктурно орієнтованих істориків.

Пальму першості у прагненні до збереження української державності нерідко віддавали гетьманату П.Скоропадського. Оскільки ж так уже сталося, що Українська Держава хронологічно “втиснулася” між двома УНР – незаперечними породженнями національно-демократичної революції, з’явилися спроби “вписати” в революційний контекст і антидемократичний, авторитарний, монархічний, диктаторський режим.

“Українську Державу 1918 р. треба вважати закономірним етапом розвитку національної революції, - пише, наприклад, В.Клименко. – Після невдалого соціалістичного експерименту Центральної Ради це була спроба творення незалежної української держави на іншому, не соціалістичному, а виразно буржуазному ґрунті. Гетьман привів до влади реально мислячих буржуазних діячів, які розуміли необхідність соціально-економічних перетворень, проте воліли здійснювати їх шляхом реформ зверху, поступово задовольняючи інтереси усіх класів та прошарків суспільства, тобто сприяти соціальному миру. Це було вкрай важливо для країни, яка тільки-но виборювала незалежність⁶³.

Подібні погляди ладні відстоювати й інші, переважно молоді дослідники. Вони готові “закрити очі”, “не помічати” (чи ж то робити вигляд) антидемократичної сутності і форм правління встановленого з кінця квітня 1918 р. режиму. По суті затушовується і питання про ступінь залежності гетьманського уряду від австро-німецьких окупантів. Лише мимохідь, явно остерігаючись бути звинуваченими у необ’єктивності, такі автори для “страховки” згадують: “Українська Держава, проголошена 29 квітня 1918 р., ґрунтувалася на незвичному поєднанні монархічних, республіканських та диктаторських засад.. Фактично, це різновид військової диктатури, що трималася силами не власної армії, а окупаційних військ”⁶⁴. Головне ж тут полягає в іншому – уряд був антисоціалістичний і жодною мірою не пов’язаний із панівною в Росії радянською владою, більше того – гранично ворожий їй. Остання ж розглядається як неодмінний антипод будь-якої національної державності українців, основне джерело імперських амбіцій, планів і дій.

Дещо критичнішу позицію зайняв Ф.Проданюк. Підсумки дослідження проблеми закумульовані у захищеній ним 1997 р. кандидатській дисертації “Внутрішня політика Української Держави (29 квітня – 14 грудня 1918 року)”.

“Від квітня до грудня 1918 р. на терені України існувало своєрідне державне утворення, - стверджує автор. – За формою це було диктаторське правління із зовнішніми атрибутами національної традиції, залежне від німецького командування. За соціально-класовим характером – спроба відродити народне господарство України за допомогою відновлення приватної власності. За політичною суттю – антидемократичний режим консервативної частини населення України, яка не мала чіткої моделі побудови нової держави”⁶⁵.

Однак подібні спроби знайти виважені, адекватні історичному досвіду оцінки не знайшли широкої підтримки, звучали швидше дисонансом у загальному хорі тих, хто прагнув протилежного результату. Звісно, що поряд з численними публікаціями, в яких науковість приносилася в очевидну жертву нестримній апологетиці⁶⁶, з’явилися й значно серйозніші, ґрунтовніші, професійніші, врешті – гнучкіші логічні вибудови – концепції, історичні версії. До числа таких праць слід віднести монографію Ю.Павленка і Ю.Храмова “Українська державність у 1917-1919 рр. (історико-генетичний аналіз)”⁶⁷.

Свою книгу вони розпочинають прикметною тезою: “Не применшуючи історичне значення першої та другої Українських Народних Республік (відповідно кінець 1917 – початок 1918 рр. та кінець 1918-1919 рр., а якоюсь мірою і 1920 р.), а також Західно-Української Народної Республіки, необхідно визнати, що апогеєм державотворчого процесу тих часів в межах України була Українська Держава гетьмана П.Скоропадського”⁶⁸.

Звісно, автори вдаються і до відповідної аргументації. Вони намагаються розглядати історичний розвиток України в ХХ столітті в контексті світових подій і доходять висновку що найпринциповішими було два моменти: 1) "шлях до незалежності"; 2) "утвердження, а потім і лише тільки розпочате подолання тоталітарно-соціалістичної системи" ⁶⁹.

Ю.Павленко і Ю.Храмов доводять, що на нинішньому етапі суспільного поступу "звільнення у найширшому розумінні має два аспекти: національно-політичний, тобто здобуття повної державної незалежності, і соціально-економічний - подолання тоталітарної соціалістичної системи та влади - власності панівного класу номенклатури на одержавлені засоби виробництва. На початку ХХ століття необхідно було вирішувати передусім лише перше, державотворче завдання, тоді як друге, соціально-економічне, вимагало не радикально-революційного, а обережного реформаційного розв'язання" ⁷⁰. І вже із врахуванням вищезазначеного формулюється підсумковий висновок: "Гетьманат П.Скоропадського був природною альтернативою спробі утвердження в Україні соціалізму в його половинчасто-центрально-радівському або радикально-більшовицькому вигляді" ⁷¹.

Наведені витяги взято із "Вступу" до книги Ю.Павленка і Ю.Храмова. Звісно, вони майже не суперечать подальшим підходам, втіленим у монографії, значною мірою кореспондуються з її "Підсумками", хоча висновки останніх під невідпорною силою фактів виглядають уже обережнішими, не такими однолінійними, містять певну питому вагу критичних обмовок і т.ін. В уяві авторів з легкістю "розводяться" національно-державницькі і соціально-економічні завдання українства на тогочасному етапі. Перші, за їх переконанням, варто було форсувати, другі ж, навпаки, якомога гальмувати (і це було б в інтересах нації).

Однак, основний урок подій 1917-1920 рр. в Україні саме в тому і полягає,

що спроба лідерів нації розірвати тісно взаємопов'язані між собою, взаємодетерміновані складові цілісного революційного процесу призвели до серії прорахунків, невдач, поразок і, в кінцевому рахунку - до провалу планів, які накресливались лідерами нації на початках революційного шляху. Тобто, суспільна практика неодноразово (принаймні, крупномасштабно - тричі) довела неспроможність спроб волюнтаристських підходів до такого складного явища як революція, зокрема, довільного ранжування її завдань, відкладання деяких з них "на потім".

Взагалі, подібний підхід є свідченням спрощеного, неадекватного розуміння сутності Української революції, механізму її зародження і реалізації, факторів, які могли б сприяти досягненню стратегічних завдань визвольного руху. Адже, можливість здійснення тих чи інших державотворчих задумів у 1917-1920 рр. виникла не сама собою, і не була вінцем попередніх етапів, широкого розмаху національно-визвольного руху. Вона виникла в ході досягнення загальноросійською революційною боротьбою високих щаблів розвитку, передусім, перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції, подальшого поглиблення започаткованих нею процесів. І, незважаючи на самостійність завдань Української революції, відмінність її рушійних сил, особливість протікання суспільних процесів, розраховувати на успіх можна було лише за умови синхронізації (нехай своєїрідної) розв'язання всього вузла суперечностей, який детермінувався сукупними обставинами, що дуже мало залежали від волі керівників українства.

Той же, хто думає інакше, схоже, схильний до ідеалізму. Для того, щоб у 1917-1920 рр. реалізувались сьогоднішні умоглядні концепції, слід було б - ні мало - ні багато - відмінити... саму революцію, яка лише й дала українцям шанс до відродження на ту ж таки жаданну державність. Що ж до традиційних посилок на приклади Польщі та Фінляндії, то вони в науковому сенсі небездоганні, допустимі в межах співпадіння, схожості умов і наявних факторів, які насправді значно більше різнилися, ніж виявляли тотожність, подібність. У будь-якому разі порівняння потенційних можливостей і реальних проявів тогочасних рухів у Польщі, Фінляндії та Україні в 1917 та наступних роках явно не на користь останнього регіону.

І ще про одне. Чомусь із поля зору сьогоднішніх прихильників гетьманського варіанту державного будівництва (вільно чи невільно) випадають, здавалось би, обов'язкові, логічні питання. Хоча б такі. Які чинники – внутрішні, чи зовнішні домінували у самому приході гетьмана до влади? Чому для цього довелося вдатися до державного перевороту?

Чому переворот П.Скоропадського і запроваджений ним режим не отримали скільки-небудь серйозної підтримки свідомих політичних сил українства? Чому провідні партії національно-визвольного руху опинились у радикальній опозиції, утворивши Український Національний Союз, потім Директорію? Чи була скільки-небудь надійна соціальна база у режиму і якою була його соціальна сутність? Чи справді місяці гетьманування були часом "ладу і порядку" чи, навпаки, періодом небувалою за всю добу 1917-1920 рр. загострення соціальних суперечностей, вибухом громадянської війни, стихійні потоки якої були лише спрямовані Директорією у більш-менш організоване (правда, умовно, відносно організоване) русло, яке змело антинародне урядування?

Не обмежуючись риторичністю поставлених питань, можна звернутись

до чималої низки досліджень, автори яких зважаються на прямі, відверті, принципові кваліфікації означеного періоду, як, приміром П.Захарченко, котрий промовисто назвав свою книгу про ставлення основної маси українського населення до гетьманату “Селянська війна в Україні: рік 1918”⁷².

* * *

Дискусії навколо соціалізму і його спадкоємців взагалі завели політичні сили у безвихідь, і швидше спробою “відмахнутись” від проблеми, аніж її поділовому розв’язати, стала постанова Верховної Ради України про відзначення 80-річчя Української революції⁷³. Та й справді, як можна вважати серйозним суспільно-політичним реагуванням на події доленосні, епохальні проведення конкурсу студентських наукових робіт (один із трьох (!) пунктів постанови)? А революцію як феномен взагалі зробили спробу втиснути у “прокрустове ложе” парламентаризму – до цього мали звестись одне із спеціальних засідань Верховної Ради (потім про це забулося) і наукове зібрання у Харківській юридичній академії. Спроба спрямувати настрої у гарантовано безконфліктне русло (розмови про парламентаризм) загалом зрозуміла, хоча з наукової точки зору зовсім небездоганна. І не лише тому, що зводить революцію лише до зародження українського парламентаризму – неприпустимо свавільно переінакшувати події. Незмінний голова Центральної Ради, з якою і пов’язується виникнення парламентських традицій, відзначав, що цій інституції так ніколи і не судилося стати справжнім, повноцінним парламентом⁷⁴.

Виконавчою владою навесні 1997 р. було створено оргкомітет по відзначенню подій Української революції. Однак логіку заходів було задумано і здійснено так, що цілісного реагування на історичний феномен врешті не склалося. У міру хронологічного наближення ювілейних річниць проводилися наукові зібрання щодо окремих явищ революційної доби.

Ювілей утворення УНР, що припадав, як відомо, на листопад 1997 р., пройшов непоміченим на державному рівні. Та й засоби масової інформації також практично не відреагували на дату. Щоправда, у січні 1998 р. столичну громадськість було запрошено на урочистості до Національної Опери, де відбувалося вшанування 80-річчя створення незалежної Української Народної Республіки (формула далеко небездоганна, оскільки в листопаді 1917 р. було створено автономну УНР у складі неіснуючої Російської Федерації, а в січні 1918 р. автономна до того УНР офіційно набула якісно нового статусу – була проголошена самостійною, ні від кого незалежною, суверенною республікою українського народу). Однак це ще можна зрозуміти, сприймаючи як прагнення поєднати у короткій формулі дві події, яке втілювалося не в оптимальний варіант.

Значно істотнішою виявилася тенденція так подавати суто історичні сюжети, щоб домогтися враження, ніби Українська революція завершилася, або досягла свого апогею із відмовою від соціалістичних ідеалів і від “московської орієнтації” (тобто переходом з автономістсько-федералістської платформи на самостійницьку). Головним аргументом слугували висловлювання, запозичені з праці М.Грушевського “На порозі Нової України. Гадки і мрії”⁷⁵. Не вступаючи в окрему полеміку з прихильниками окресленого підходу, хотілось би лише зауважити, що в тому ж творі М.Грушевського на інших сторінках можна зустріти чимало цитат зовсім протилежного спрямування і смислу⁷⁶, які знайшли своє підтвердження і розвиток у пізніших публікаціях

політика і вченого⁷⁷. І вони цілком переконливо доводять, що один з найвпливовіших ідеологів і керманців Української революції не зрадив соціалістичним і федералістським уподобанням. Ще впевненіше можна стверджувати подібне і щодо позиції В.Винниченка, М.Шаповала, П.Христюка, хоча водночас було б не виправдано не помічати і певної еволюції у поглядах згаданих непересічних особистостей, які, зокрема, не ототожнювали соціалістичний ідеал лише з більшовицькою моделлю його втілення, повноцінними суб'єктами можливого федеративного об'єднання бачили абсолютно самостійні, суверенні національно-державні утворення, а основною підставою союзу України з Росією вважали гарантовану рівноправність потенційних партнерів⁷⁸.

Втім, про еволюцію УНР, особливо другого її видання – за доби Директорії – воліли або не згадувати зовсім, або відбуватися більше ритуальними скоромовками. Очевидні незручності, з якими стикалися владні структури в потребі принципової оцінки Центральної Ради, Української Народної Республіки, Директорії, їх найяскравіших репрезентантів з додатковою силою відтінялися розмахом, пишнотою атмосфери, в якій проводилися конференції, присвячені річницям гетьманату, його уособленню – П.Скоропадському⁷⁹.

Скромною спробою повернути суспільну увагу, чи хоча б увагу науковців до необхідності врахування, використання глибинних традицій національного державотворення у пошуках перспективних орієнтирів сучасної України, знайти у власному історичному досвіді додаткові аргументи для вибору якомога оптимальніших варіантів (з органічним поєднанням іманентних нації начал, її особливостей, менталітету з кращими цивілізаційними зразками) стало кілька спеціальних виступів і публікацій⁸⁰, які, на жаль, здається не мали очікуваного для автора ефекту.

Очевидні суперечності в історіографічному освоєнні досвіду Української революції (які виявилися, природно, не зненацька) викликали потребу підведення певних підсумків цього процесу, здійснення оцінок публікацій, що лавиноподібно наростали. Окрім коротких історіографічних сюжетів, які включалися до вступних частин книг із конкретних проблем революційної доби, з'явилася і спеціальна праця Л.О.Радченко “Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917-1920 років”⁸¹. В ній було згадано післявоєнні публікації в зарубіжжі, в тому числі деякі праці діаспорних вчених. Основна ж увага була зосереджена на дослідженнях в Україні в 90-ті рр. Позитивно в цілому оцінюючи зусилля Л.Радченко, слід водночас вказати, що обмежитись лише її твором для того, щоб одержати повну уяву про досягнення і вади історіографії Української революції на середину 90-х рр. минулого століття не можна.

Автор ретельно згрупувала виявлені нею публікації і прийшла до висновків, що одні праці можна практично беззастережно віднести до наукових здобутків, а інші на таку роль претендувати можуть лише за умови коригування певних (здебільшого дрібних) моментів, виправлення деяких похибок, уточнення окремих даних, оцінок тощо. Звісно, такий підхід теж має право на існування, несе в собі заряд корисної інформації. Однак з монографії Л.Радченко важко уявити собі скільки-небудь предметно тенденції в розробці проблем Української революції, передусім – на концептуальному рівні. Практично не можна знайти пояснень, тлумачень (або хоча б міркувань) щодо тих чи інших методологічних домінант і збочень.

Зважаючи на вищевикладене, було зроблено спробу розібратися, передусім, у висхідних моментах продуктивного дослідження історії Української революції, як вони уявлялися автору⁸². А таких, найголовніших і найнагальніших вималювалося два.

Перший – це з'ясування ідейних засад, концепції (платформи) національно-демократичної революції. Чим більше з'являлося публікацій українських дослідників, тим очевиднішим ставало, що попри наростання критичної тональності щодо поглядів, позицій найвизначніших лідерів українства М.Грушевського, В.Винниченка, програм найвпливовіших тогочасних партій – УПСР, УСДРП, УПСФ, скільки-небудь предметного, ґрунтовного вивчення документів не відбувалося. Замість того, з праці до праці перекочувували стереотипи, розбавлені, в кращому разі, кількома висмикнутими з контексту цитатами (так би мовити “самовикривального” характеру) та обов'язковими посиланнями на зарубіжні видання, які не просто стали масово доступними, а й своєрідно вплітались у вітчизняний історіографічний процес.

Отже, було проведено аналіз політичних документів 1917-1920 рр., який дозволяв не опосередковано, а, так би мовити, “з перших рук”, не абстрактно-відсторонено, а з урахуванням конкретно-історичних обставин відтворити процес зумовленості появи революційних, державотворчих ідей, обґрунтування планів суспільного розвитку, їх кристалізації в ході зіткнення з альтернативними варіантами поступу, перевірки розрахунків і гасел у жорсткому горнилі соціальної практики. Сутність програмних настанов, стратегії, тактики революційної боротьби, які розроблялися непересічними особистостями, талановитими мислителями, вченими, колективним розумом кращих інтелектуальних сил тогочасного історичного моменту, виявилися значно відмінними, набагато вмотивованішими і аргументованішими за їх пізніші оцінки. Адже останні нерідко робилися на основі надто довільного використання, препарування першоджерел, відбору з них “потрібних” елементів під зарані сконструйовані схеми, які, своєю чергою, легше було піддавати критичним нападкам.

Другим визначальним моментом була принципова оцінка історіографічних надбань про Українську революцію в емігрантській, діаспорній літературі. Критичний настрій щодо головних ідеологів національно-демократичної революції був з часом поширений і на їх історичні праці (згадуваний уже Р.Млиновецький однаковою мірою нападає на “шкідливу діяльність” соціалістів, народників, автономістів і на їх “шкідливі книжки”⁸³). Загальний позірний підхід тут зводився до того, що зазнавши поразки в національно-визвольній революції, її провідники – М.Грушевський, В.Винниченко, П.Христюк, М.Шаповал, І.Мазепа, Д.Дорошенко та інші автори найґрунтовніших історичних розвідок про події 1917-1920 рр. насправді на “науковому фронті” просто прагнули виправдати свою колишню беспорядність, неефективність, втрату такої рідкісної можливості для реалізації національних сподівань, яка випадає на долю далеко не кожного покоління.

Абстрактно розмірковуючи, такий варіант, звісно, зовсім не виключений. І справді, ті, хто першими взявся за перо, щоб відтворити для нащадків карколомні звиви революційного поступу, відразу ж опинилися в несприятливій, значною мірою, психологічно дискомфортній ситуації. Їм належало відстоювати об'єктивність, обороняючись від ідейного пресингу переможців (більшовицьких ідеологів, радянських істориків), що для сторони, яка зазнала

поразки, завжди нелегко, пов'язано з традиційним подоланням підозри у свідомій маніпуляції суспільною думкою. Водночас треба було продовжувати ідейне суперництво з тими представниками українського ж табору, які покладали на лідерів революції провину за провал спроб досягнення визвольних задумів. Щоправда, у такій, виправдувальній від самих своїх витоків, позиції були не лише мінуси, які неминуче нашаровувались на процес підготовки історичних праць, а й певні позитивні моменти. До останніх, безперечно, відносилася висхідна самокритичність, як своєрідна захисна реакція на ймовірні (більше невідворотні) звинувачення у науковій недобропорядності.

Та найголовніше, мабуть, полягало в тому, що наріжні камені у фундамент історіографії Української революції закладали справді визначні вчені, мислителі, пошук правди для яких становив і наукове і життєве credo. Та й справді, наукова компетентність, високий професіоналізм істориків М.Грушевського і Д.Дорошенка, виняткова ерудиція соціолога М.Шаловала, гідні подиву скрупульозність П.Христюка, відповідальність І.Мазепи, феєричний талант В.Винниченка перетворювали кожну їх працю про Українську революцію на справжнє історіографічне явище, на чергову виразну віху у пізнанні надзвичайно складної сторінки минулого. Якщо до того додати ще й те, що саме в працях означених авторів сумарно було введено до наукового обігу практично все коло джерел, якими оперували їх наступники аж до рубежа 80-90-х рр., то можна зрозуміти неперехідну цінність, актуальність історичних розвідок 20-х – 30-х рр.

Такий висновок переростає у стійке переконання після неупередженого порівняльного аналізу згаданих праць із тими, які з'явилися друком пізніше. Так, після Другої світової війни публікації про Українську революцію здебільшого присвячувались ювілеям тих чи інших подій 1917-1920 рр.⁸⁴ Звичайно, з фактологічного боку прирощення нових знань практично не було⁸⁵. Принципово відмінних концепцій також не з'являлося. Природно зменшилась кількість мемуарних творів. Втім, в цілому вдалими виявились спроби створення синтетичних нарисів про непросту добу історії України, зокрема енциклопедично – довідкового характеру⁸⁶.

Однак, чергові поразки від радянської влади, крах спроб ОУН і УПА, інших національних сил досягти бодай якогось реального результату в боротьбі за незалежну українську державність привели до посилення емоційно-негативних настроїв щодо росіян, комуністичної ідеології, національної політики, що здійснювалась у Радянському Союзі. Такі настрої поширювались і на історичну ретроспективу, не просто включалися до праць про події 1917 – 1920 рр., а часто перетворювались на наскрізну ідею, домінуючий мотив. Активно залучаючись у такий спосіб до тогочасної ідеологічної боротьби, ставши одним із форпостів психологічної війни, такі праці мало що додавали в науковому сенсі. Навпаки, спостерігалось очевидне сповзання на крайні, непримиренні позиції, в процесі чого у жертву приносилась науковість, об'єктивність, виваженість. Нехтування фактами, документами, елементарною логікою нерідко набирало чималих масштабів. В невщухаючій полеміці з радянською історіографією, в обопільних звинуваченнях на перше місце поступово виходили й абсолютизувались ті, часто не найголовніші моменти, які найбільше відрізняли позиції одних і других⁸⁷.

Характерно, що В.Винниченко відчув нагнітання пристрастей і збочення в історіографічному процесі уже наприкінці 40-х рр. і прагнув вкотре відстоювати

історичну об'єктивність у “Заповіті борцям за визволення”. Але до його думок, справедливих застережень у 50-х – 80-х рр. взагалі мало хто прислухався (написана 1949 р. праця визначного письменника і політика навіть не була надрукована).

Не дуже зважали і на теоретично глибокі, без перебільшення – історико – філософські розвідки дуже своєрідного, самобутнього науковця – І.Лисяка – Рудницького⁸⁸. Його прагнення йти від фактів і документів до висновків, а не навпаки – прагматично підлаштовувати під довільну (це зовсім не значить, що випадкову, без свідомого розрахунку) схему, сприймалося швидше як претензія на оригінальність, винятковість, почасти навіть дивакуватість.

Отже, підтверджений фронтальним порівняльним аналізом публікацій 20-х – 80-х років один з кардинальних висновків двотомного дослідження “Українська революція: концепція та історіографія” зводився до того, що праці основоположників історіографії революційної доби (М.Грушевського, В.Винниченка, П.Христюка, Д.Дорошенка, М.Шаповала, І.Мазепи, їх однодумців) мали значно більшу історіографічну цінність, аніж тих, хто перейняв від них естафету, особливо ж тих, які з суб'єктивних міркувань не лише відходили від принципів наукових досліджень, а й зробили спробу необ'єктивного осуду попередників⁸⁹.

А інший, взаємопов'язаний зі згаданим, значною мірою похідний від нього висновок, природно, полягав у тому, що для дальшого ефективного освоєння історичною наукою досвіду Української революції слід орієнтуватися більше на дослідження авторів 20-х – 30-х років, які не втратили суто історіографічного значення, а не на пізніші праці, котрі, очевидно поступалися науковим гатунком і результатами. Додаткової впевненості у правильності такого висновку додавала і об'єктивна порівняльна оцінка новітніх історичних надбань – публікацій 90-х років, одним (хоча, звісно не єдиним) із критеріїв вододілу яких на продуктивні і контрпродуктивні сама собою постала все та ж ціннісна орієнтованість на відмінні за підходами і якостями праці попередніх десятиліть.

Запропонована логіка була схвально зустрінута і підтримана рядом авторитетних вчених, визнаних фахівців у вивченні проблем історії революцій⁹⁰.

Здавалось, на користь запропонованих узагальнень прямо говорили солідні документальні видання, здійснені академічними інститутами⁹¹. Включені до них матеріали спонукали укладачів, членів редколегій у супровідних компонентах (передмовах, довідкових частинах) дистанціюватися від авантюризму, екстремістських крайнощів з відвертим нехтуванням фактами, документами на угоду зарані обраним схемам.

Природно, що орієнтація на пошук істини, на турботу про доказовість науковими засобами запропонованих точок зору зумовили появу низки праць з достатньо високими фаховими якостями⁹². Це тим важливіше, що частина з них були виконані як навчальні посібники, де елементи гіпотетичності, дискусійності, сумнівності мають бути по можливості зведені до мінімуму.

Звичайно, що публікаторський бум навколо актуальної, важливої проблеми зумовив і появу еkleктичних праць, у яких акумулювалися дослідницькі досягнення (звісно, це здійснювалося також під певним умоглядним кутом). Хоча за своїм призначенням подібні твори не можуть претендувати на роль вартісних, визначальних чинників історіографічного процесу, пройти повз

них також було б несправедливо, оскільки в них певною мірою віддзеркалюються успіхи і вади розвитку науки. Щоправда, немає потреби у детальному аналізі такої літератури, обмежившись одним, але достатньо промовистим прикладом.

Так, на ознаменування 80-річчя IV Універсалу Центральної Ради та 80-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки у Львові вийшла досить велика за обсягом, панорамна за задумом праця канадського історика Василя Вериги “Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр.”⁹³ Автор скрупульозно відтворив всі скільки-небудь значимі події переламного десятиріччя в історії України. Він використав опубліковані документальні збірники, мемуарну і дослідницьку літературу (здебільшого – емігрантську, діаспорну, зарубіжну, частково – радянські видання).

Ставши на в цілому помірковану, толерантну позицію, В.Верига ретельно відібрав багато з того, на що вийшла зарубіжна історіографія Української революції на початок 90-х рр. XX століття і зробив спробу знайти своєрідний знаменник, інтегральний підсумок. З одного, інформаційного, боку, значення проведеної роботи безсумнівне, і вона може слугувати корисним хронологічним путівником щодо подій буремної доби. З іншого ж, концептуального, боку, цілісності, оригінальності досягти не вдалося. В результаті виявляються суперечності, логічні “нестиковки” в підсумкових, порівняльних оцінках різних форм державності – УНР доби Центральної Ради і Української Держави за гетьманування П.Скоропадського, УНР доби Директорії і Західно-Української Народної Республіки. Чіткої шкали підходів В.Верига (можливо й свідомо) не запропонував і це врешті не дозволяє визначено судити про згадані феномени, явища, які розглядаються. Те ж стосується і численних політичних партій тощо.

Взагалі, зробивши явний акцент на фактологічний бік відтворення досвіду, автор порівняно мало аналізує процеси, занурюється в їх глибинну сутність, механізми їх детермінації і взаємопов’язаність, виявляє домінуючі тенденції і закономірності, відтінює особливості. У тих випадках, коли В.Верига йде за відомими, більш-менш усталеними історіографічними зразками, надбаннями (вони досить легко “прочитуються”), все само собою зрозуміло. У тих же випадках, коли автор пробує витворювати власні схеми (наприклад, виступ полуботківців у липні 1917 р., перший Всеукраїнський з’їзд Рад у грудні 1917 р., особистісні суперечності в Директорії на початку 1919 р. та ін.), виникають обґрунтовані питання щодо рівня аргументованості, документальної вірогідності, ступеня виваженості запропонованих тлумачень, які здебільшого не можуть надійно протистояти критичним закидам, що невільно народжуються.

Виникають заперечення і щодо цілого ряду висновків, так би мовити, основоположного, стрижневого характеру. Повторивши кілька разів тезу про те, що доля Української революції була цілком передрішена, а справа – програна на кінець 1917 р.⁹⁴, В.Верига водночас слідом за О.Терлецьким намагається доводити, що доба визвольних змагань українців продовжувалась від березня 1917 р. до березня 1923 р.⁹⁵ Однак і логічне і, головне, сутнісне обґрунтування хронологічних рамок періоду явно залишає бажати кращого. Та незрівнянно важливіше те, що незрозумілим стає весь сенс такого детального розгляду подій не лише до 1923 р., а й навіть у межах до 1920 р.

Ще більш дивно поставлене питання про ціну революційних здобутків.

Вони виглядають як “програна українська державність”, людські, матеріальні та культурно-історичні втрати. За логікою викладу виходить (можливо автор і сам того і не сподівається), що краще б тієї доби взагалі не було, якщо платити за суспільно-національний прогрес подібним чином⁹⁶.

Далеко не у всьому бездоганна і структура двотомника: наприклад спочатку подається повна історія ЗУНР (включаючи емігрантське існування її політичного проводу), а потім читач змушений повертатися до початків відродження УНР у грудні 1918 р. і наскрізно прослідкувати історію цього державницького феномену під проводом Директорії, в тому числі й ті її етапи, коли революція здійснювалась соборним фронтом, а ЗУНР офіційно була оголошена областю УНР.

“Генеалогія” Української Соціалістичної Радянської Республіки чомусь починається лише з грудня 1919 р., з “третьої советської окупації України”, а вмотивованість хронологічного продовження розповіді, виходячи з висунутої ідеї – визвольні змагання – до 1923 р. залишається як мінімум, проблематичною, оскільки об’єкти, на яких зосереджується автор, мають до означеної дії здебільшого опосередковане відношення. Не вельми виправданими, органічними виглядають в даному розділі (про УСРР) сюжети щодо українців поза межами етнічно-державної території (Поволжя, Зелений Клин, Середня Азія, Європа, США і Канада, Бразилія і Аргентина). Втім і в інших розділах, так би мовити, етногеографічний бік справи теж часом викликає певні сумніви (скажімо, коли мова заходить про Білорусію, Бессарабію тощо).

Отже, не ставлячи під сумнів потрібність книг, подібних виданій В.Верігою, віддаючи належне пізнавально-інформаційній функції, яку вона може виконувати, не можна, однак, віднести її до праць дослідницько-новаторського характеру, історіографічних явищ, які допомагають розв’язати якусь наукову проблему, чи в результаті нетрадиційних підходів відкривають оригінальний погляд на неї, вносять корективи в уяви про малодосліджені, малозрозумілі, або заплутані аспекти досвіду, наближають до об’єктивного пояснення складних, суперечливих процесів. Наявність же зовнішньої атрибутики (солідність поліграфічного оформлення, навіть – очевидне багатство видання, спеціальні підсумкові сюжети у розділах, кінцеві висновки, серйозний довідковий апарат, включаючи характерні лише для академічних видань останнього часу детальна бібліографія, іменний та географічний покажчики тощо) лише зайвий раз підкреслюють розрив між тим, яким бачився двотомник в ідеалі, і тим, яким він врешті виявився.

Природно, серед інших з’являлися і публікації, автори яких прагнули вийти на власне розуміння того, що сталося в революційну добу, зав’язували дискусії навколо різних аспектів історичного досвіду, енергійно відстоювали запропоновані точки зору.

Своєрідною ремінісценцією означеного став збірник статей запорізьких істориків⁹⁷. Відстоюючи підхід, згідно якого Українська революція хронологічно обмежувалась березнем 1917 р. – початком 1918 р., автори поряд із досить слухними міркуваннями та введеними до наукового обігу новими фактами і документами, вступили в дискусії з приводу низки питань, серед яких на чільне місце висунулися справді ключові моменти – про діалектику національного і соціального чинників у політичному курсі Центральної Ради та про ставлення до її автономістсько-федералістських орієнтацій, спроб їх практичної

реалізації. Однак слід відразу ж сказати, що визнати запропоновані аргументи переконливими навряд чи можна. Прикладом тут може бути стаття Ф.Турченка і Г.Кривоший, яка відкриває збірник: “Магістралі й глухі кути Української революції”.

Намагаючись зрозуміти й оцінити розвиток подій в Україні в 1917 р. через їх порівняння з історичним розвитком інших націй, автори резонно зауважують, що вітчизняний досвід виявився нетиповим для європейських національних революцій. Там завоювання політичної незалежності і соціально-економічні перетворення виявилися розведеними у часі. В Україні ж ці процеси були одночасними, навіть не паралельними, а взаємопереплетеними й взаємозумовленими. Гадається, можна висунути й категоричніше (в силу своєї очевидності) твердження. Саме соціальна (Лютнева) революція стала детонатором національної (Української) революції, а істотне поглиблення останньої, її піднесення на якісно вищій національно-державотворчий щабель прямо пов’язано з іншою соціальною (Жовтневою революцією), яка змела з політичної арени Тимчасовий уряд як основне гальмо національної (Української) революції. Без особливого ризику помилитися можна стверджувати й інше: якби у лютому 1917 р. в Росії не відбулося буржуазно-демократичної революції, що повалила самодержавство, як оплот соціального і національного гніту, до національно-демократичної революції в Україні того року могло і не дійти. В усякому разі аналіз характеру і масштабності українського визвольного руху, тенденцій його розвитку в роки імперіалістичної війни не дає підстав для висновків, що самотужки він міг набути такої масовості, глибини й інтенсивності, які дозволяли б говорити про переростання у нову, вищу фазу, а саме – революції.

Однак, всупереч добре відомим фактам, Ф.Турченко і Г.Кривоший хотіли б, щоб, розпочавшись із соціального катаклізму, подальші процеси в Україні (на той час невід’ємній частині Росії і якимось інакше майже ніхто ситуацію й не оцінював) набули лише національно-визвольного характеру (як в Європі), щоб “на цьому етапі (після повалення самодержавства і початку Української революції – В.С.) соціальні суперечності і антагонізми, питання про соціально-економічний лад в майбутній державі не розкололи націю”⁹⁸.

“Підганяючи” українську ситуацію під європейський контекст (швидше – схему), автори розвідки, без будь-яких на те серйозних підстав, вважають, що Українська революція розпочиналася за загальновідомим сценарієм, оскільки, за їх переконанням “з вирішенням соціально-економічних питань люди готові були деякий час почекати”⁹⁹. Звичайно, будь-якому читачеві бажано було б знати, про яких людей мова. Невже про безземельних селян, голодуючих солдаток та їхніх дітей, виснажених від перевтоми робітників? Бажано було б також, щоб запропонований висновок підтверджувався документами щодо настроїв цих “людей”, зафіксованих, скажімо, в резолюціях їх зібрань тощо. Однак, відчуваючи очевидний брак у таких документах, у конкретних фактах, історики спритно підмінюють предмет розмови (взагалі дуже примітна риса й інших статей збірника). “Перспектива відновлення українського суверенітету, - ведуть далі Ф.Турченко і Г.Кривоший, - об’єднувала всю націю, всі соціальні групи”¹⁰⁰. І зовсім не зважаючи на те, що національна консолідація далеко не тотожна відмові від соціальних прагнень, тим більше, що суспільство в Україні було поліетнічним, автори статті закликають на допомогу М.Грушевського, який на початку революції писав: “Національні почуття –

скільки віків боротьби проти усяких напасників, що наступали на волю і добро України, зв'язали міцно, вхопили національним обручем всі верстви українського суспільства – від панських і буржуазних груп до пролетарів”¹⁰¹.

Зрозуміло, що М.Грушевський тут відзначає тільки історичні особливості, які сприяли формуванню однакових прагнень різних верств українського суспільства в національній сфері. Однак вчений і політик зовсім не констатує відсутності у трудящих бажання і готовності боротись за свої соціальні інтереси. Навпаки, в основі запропонованої Головою Центральної Ради концепції революції лежала ідея народоправства, реалізація якої була немислима без кардинальних соціальних змін в суспільстві. І саме ці соціальні зміни, запровадження в життя справжнього, всеохоплюючого демократизму тільки й могли бути найвірнішим гарантом реалізації національних, національно-державних прагнень українців.

Ф.Турченко та Г.Кривоший навіть не помічають, як вони починають суперечити власним висновкам, коли тут же пояснюють, що основною причиною “затягування” в досягненні “політичного суверенітету України” стало те, що керівництву Центральної Ради “не вистачило рішучості очолити соціально-економічні перетворення”.

Даремно покладаючись на Тимчасовий уряд, який свідомо зволікав з розв'язанням будь-яких проблем, український провід став заручником чужої волі, зрадив власній концепції, стратегії руху. “Ця обставина істотно вплинула на перебіг Української революції, навіть сприяючи посиленню соціальної напруженості в суспільстві, переходу конфліктів у неконтрольовано-стихийну сферу, ведучи до наростання суперечностей між самими українцями”¹⁰², - змушені визнавати під натиском незаперечних фактів Ф.Турченко і Г.Кривоший. І доводиться лише гадати, які причини зумовлюють безплідний пошук ними варіантів спростування очевидних істин. Можливо, в основі хибної позиції лежить елементарна нездатність проїнятися духом революційної епохи, зрозуміти її феноменальність, невідповідність холодній логіці, сьгоднішньому розрахунку.

Адже один із загально визнаних уроків Української революції полягає в тому, що її провідники не запропонували адекватної сподіванням більшості населення соціальної програми, постійно спізнюючись з декларуванням її головних компонентів, програвали в часі іншим силам.

Не в змозі ігнорувати самоочевидне, запорізькі історики продовжують відтворювати причинно-наслідковий зв'язок політики і невдач Центральної Ради, особливо наполягаючи на тому, що соціалістичне керівництво Української революції штучно звузило соціальну базу руху, “відмовившись від співпраці з ліберальними і консервативними елементами суспільства” – поміщицтвом, буржуазією, іншими зажиточними верствами.

Ф. Турченко і Г. Кривоший висувують персональні претензії до М.Грушевського, який на початках революції чимало говорив про “безкласовість”, “безбуржуазність” української нації, однак у наступному дедалі більше закликав до “необхідності боротьби з власною буржуазією і панством, витіснення їх на периферію політичного життя”¹⁰³.

Однак переважна більшість нації, як це визнають і автори статті, брала участь у революції, нетерпляче домагаючись соціальних змін, що не могло не враховуватись лідерами Центральної Ради, яка взяла на себе місію виразника

народних інтересів. В результаті “неприхований політичний тиск штовхав українську буржуазію і поміщиків (як і територіальні групи підприємців і землевласників) до опозиції Центральній Раді і навіть до вступу в загальноросійські підприємницькі і поміщицькі організації в Україні (“Союзы земельних собственников”, “Союзы фабрикантов и заводчиков”, галузеві об’єднання підприємців), які байдуже, а то й вороже ставилися до національно-визвольної боротьби українського народу”¹⁰⁴. Констатація недалеко від істини. Дивно ж те, що у об’єктивних процесах, виявляється, винен той же М.Грушевський, його оточення. “Таким чином, - прямо продовжують свої міркування Ф.Турченко і Г.Кривоший, - інтереси імущих верств українського суспільства штучно (?! – В.С.) фокусувалися на соціально-економічних питаннях, а національно-державні мотиви діяльності відступали на другий план”¹⁰⁵.

Тобто, суб’єктивному чиннику (проводу Української революції) приписується роль, якої він не міг виконувати – свавільно управляти об’єктивними суспільними процесами. І, здається, ті, хто взявся провести читачів складними лабіринтами революційних хитросплетінь і вивести їх із “глухих кутів” нерозуміння, убезпечити від “рецидивів класово-партійного підходу”, самі “заплуталися у трьох соснах”. Тому й змушені вдаватися до голої демагогії. “Якщо в умовах соціальної революції компроміс між класами з різними економічними інтересами є виключенням з правила, то в умовах революції національної, навіть якщо вона має демократичний характер, такий компроміс є правилом, запорукою успішного розвитку національного прогресу”¹⁰⁶, - твердо заявляють Ф.Турченко і Г.Кривоший.

Однак тут доведеться нагадати, що, згідно конкретно-історичного підходу, кожна революція здійснюється за своїми “правилами”, що диктуються реальними обставинами із дією безлічі об’єктивних чинників, а не вигаданими “заднім числом” “правилами” сучасних істориків, кон’юнктура “запрограмованість” яких виявляється на кожному кроці.

Так мало не на кожній сторінці відповідного підрозділу статті (“Поміщики, капіталісти й національна солідарність”) Ф.Турченко й Г.Кривоший повторюють, що через соціалістичні погляди лідерів Української революції до роботи в Центральній Раді “не були допущені” поміщики й капіталісти. Як це можна було зробити в 1917 р. при пануванні нічим не обмеженої демократії, відсутності будь-яких адміністративних важелів у М.Грушевського, В.Винниченка та інших соціалістів – загадка, якщо, втім, не допустити, що такий результат був природним, реальним виявом тієї ж таки соціальної революції, переплетіння її з національно-визвольною боротьбою, чого сучасні історики так би не бажали. Адже це вже не за їх “правилами”.

Не менш довільно згадані автори поводяться і при з’ясуванні такого важливого аспекту Української революції як боротьба в ній двох тенденцій – автономістсько-федералістської та самостійницької.

Безумовні симпатії Ф.Турченка і Г.Кривоший на боці самостійників, у першу чергу М.Міхновського. Що ж до автономістів, відношення до них односторонньо критичне. Дослідники вважають, що “самостійники, добиваючись для України незалежності, вели значно реалістичнішу політику, ніж автономісти”. Прорахунки самостійників “були прорахунками у тактиці боротьби, у той час коли прорахунки автономістів були стратегічними”¹⁰⁷.

Дивно, але для Ф.Турченка і Г.Кривоший реалізм є швидше абстрактним поняттям, аніж конкретним. У противному випадку, як можна пояснити те,

що “значно реалістичніша політика” самостійника з початку ХХ століття і аж до кінця 1917 р. М.Міхновського мала надто обмежене коло прибічників, тоді як гасла автономізму і федералізму були явно домінуючими в середовищі політичної еліти і незрівнянно сильніше підтримувались масами. Реалізм в політиці – це і можливості втілення в життя найпривабливіших, найсправедливіших задумів. Переважна більшість лідерів Української революції в 1917 р., керуючись саме реалістичними підходами, науковим аналізом ситуації, віддавала перевагу автономістсько-федералістським орієнтаціям. Однак, на думку згаданих авторів, метою Української революції була зовсім не автономна Україна, як то доводили М.Грушевський, В.Винниченко, М.Ковалевський, С.Єфремов та ін., як було визнано в тисячах резолюцій найрізноманітніших зібрань українців, підтверджено їхніми діями. За Ф.Турченком і Г.Кривоший, “мета революції визначається не програмами її лідерів, не їх прагненнями, а тим більше суб’єктивними оцінками своєї діяльності”¹⁰⁸.

Можна цілком припустити, що історики через 80 років після подій, що вивчаються, можуть бачити крізь призму наступних суспільних процесів якісь аспекти досвіду глибше, сутнісніше, аніж учасники революцій. Однак це зовсім не може бути достатньою підставою для того, щоб, всупереч відомим фактам, довільно переінакшувати історію на угоду певним уподобанням. Така ситуація (по суті – зрада принципу історизму) неминуче веде саме в ті “глухі кути”, в які, на думку сьогоденних істориків, завели Українську революцію її керманічі.

Знайомлячись із працями запорізьких дослідників, їх критикою концепції М.Грушевського (зауважимо, також історика з неабиякими аналітичними здібностями), не можна не звернути уваги на ще одну умоглядну конструкцію. В їх уяві в 1917 р. існувала Україна (точніше нація, яка обирала свою долю) і решта колишньої імперії – Росія. Оскільки українські автономісти “не зустрічали підтримки російського суспільства, без якої федерація звичайно ж була неможлива, Україна повинна була або погодитися на дальше перебування у складі унітарної Росії, перебудованої у відповідності з інтересами домінуючих в ній політичних сил, або наважитися на повний політичний розрив із нею. Якогось третього, компромісного шляху (а федерація – це завжди міжнародний компроміс) не було. Отже, незалежно від поглядів і прагнень окремих партій чи їх політичних лідерів, український визвольний рух стояв перед завданням досягнення незалежності. Тому прагнення самостійників співпадали з логікою історичного процесу, у той час як дії автономістів гальмували цей розвиток”¹⁰⁹.

Однак, варто пам’ятати, що Росія у своїй абсолютній більшості складалася з національних регіонів. А лютий 1917 р. поклав початок демократичній децентралізації романівської “тюрми народів”. Українська революція стала органічною складовою цього об’єктивного процесу. Автономістсько-федералістський курс Центральної Ради враховував політичні реалії й передбачав переустрій держави (тієї ж таки Росії) на демократичних засадах із збереженням її цілісності, що мало надважливе значення в умовах імперіалістичної війни, коли Україна перетворилася на один із головних об’єктів чужоземних зазіхань. Варто пам’ятати, що подібні до позицій Центральної Ради погляди сповідували і лідери більшості національних окраїн (регіонів) колишньої імперії. В результаті це дозволяло надійно просувати справу державотворення виборювати автономію явочним шляхом (Універсали Центральної Ради, створення Генерального Секретаріату, вимушені кроки щодо визнання української

автономії де-факто Тимчасовим урядом). Нарешті рішення форумів усіх провідних політичних партій, усіх впливових громадських організацій, Національного конгресу, З'їзду народів. Тисячі резолюцій зборів, мітингів з місць – це не накинута М.Грушевським усій нації точка зору, а, навпаки, теоретичне оформлення народного волевияву, іманентних настроїв.

Що ж до самостійництва, то при всій повазі до його речників, не можна сказати, щоб вони запропонували нації скільки-небудь переконливі гарантії утримання проголошеної самостійності. Це не могло не усвідомлюватись як відповідальними політиками, так і широким загалом, який не поспішав висловити своєї прихильності, ще більше – бажання конкретними діями підтримати абстрактно дуже привабливі (і безумовно – історично справедливі) гасла самостійників.

Можливо, сказаним можна було б і обмежитись. Однак, запорізькі автори, швидше за все, відчуваючи хисткість своєї позиції, прагнуть підкріпити її елементами, важливими для історика. Вони намагаються довести, що самостійницька течія була вже досить потужною у 1917 р. Крім Української Народної партії М.Міхновського називаються ще Братство самостійників, Союз української державності, групи членів в УПСР, УСДРП, УПСФ. Сюди ж зараховується й Українська хліборобсько-демократична партія, котра тільки-но зачиналася влітку 1917 р., й Українська партія самостійників-соціалістів, утворена в грудні 1917 р.

Жодних даних про чисельність хоча б однієї з організацій не наводиться. Це не дивно – їх просто не існує. Впродовж року згадується хіба що кілька прізвищ, які інколи збуджували настрої запальними виступами із радикальними заявами. Це також відомо, не один раз описувалося в літературі. Однак, при бажанні, виявляється, можна робити й значно далекосяжніші висновки, свідомо перебільшуючи ступінь впливу самостійників. “Їх голос звучав сильно, - майже патетично заявляють Ф.Турченко і Г.Кривоший, - інколи навіть досить різко і багатьом не подобався (! – В.С.). ...Твердження, що самостійників було мало і їх заклики не зустрічали підтримки в народі... відверто упереджене і не аргументоване”¹¹⁰.

Як водиться, далі починається аргументація протилежного. Першим фактом наводиться враження кореспондента “Киевской мысли” від Першого всеукраїнського військового з'їзду, в настроях якого “політичний піднесений націоналістичний підйом з перевагою радикальних націоналістичних тенденцій”¹¹¹. Що з'їзд був скликаний з ініціативи Українського військового клубу на чолі з М.Міхновським і мав у складі делегатів прихильників самостійництва – безперечно. Цього не можна було не “помітити”. Що ж до “переваги радикальних націоналістичних тенденцій”, то такими для ліберальної (хтось ладен сьогодні іменувати її правосоціалістичною), великодержавної “Киевской мысли” були будь-які національні вимоги взагалі, в тому числі й автономістсько-федералістські гасла Центральної Ради, що й засвідчує знайомство з публікаціями друкованого органа впродовж року.

Другим фактом називається вибух емоцій на Першому українському селянському з'їзді після виступу самостійника О.Степаненка. Ось тільки з наведеного витягу з праці Б.Мартоса неясно, чому зчинився “страшний рев”, “крик”, “галас” – від підтримки самостійницьких гасел всупереч автономістській позиції президії з'їзду на чолі з В.Винниченком, чи від обурення, викликаного іншими причинами. Справа в тому, що О.Степаненко виступав у процесі

обговорення звіту делегації Центральної ради до Петрограду, якій було відмовлено у національних домаганнях (їх сутність – широка національно-територіальна автономія у федеративній демократичній республіці Росія). І саме остання обставина викликала відповідний настрій. Що ж до картини в цілому, то “панівними темами у промовах стала критика діяльності уряду та вимоги самочинного проголошення автономії. ..Ідея самостійності підтримки з’їзду практично не знайшла”¹¹².

Більше “фактів”, окрім двох вищезгаданих (як самоочевидно – не надто переконливих), у статті не наводиться. Далі ж автори впевнено заявляють: “Подібні приклади можна довго продовжувати”. Неважко передбачити, якби у Ф.Турченка і Г.Кривоший був вибір, вони б запропонували щось справді доказове замість дещо сумнівного. Однак їх ситуація, схоже зовсім не бентежить. І на стіл кидається “останній козир”: “Зрештою робота по їх (“подібних прикладів” – В.С.) систематизації вже проведена у двотомній монографії М.Млиновецького, в книжці П.Мірчука “Українська державність. 1917-1920 рр.” (Філадельфія, 1967) і в деяких інших роботах зарубіжних і вітчизняних авторів. Можна довго сперечатися про якість цих робіт. Але одне очевидно: наведений у них матеріал переконливо свідчить, що у випадку із самостійниками мова аж ніяк не йде про “нечисленну групу радикально настроєних українців на чолі з М.Міхновським”, “тимчасових попутників Української революції. Мова йде про важливу суспільну тенденцію, від якої об’єктивний дослідник не має права відмахуватися...”¹¹³.

Те, що “деякі інші роботи зарубіжних і вітчизняних авторів – це та ж сама “пісня”, що й “подібні приклади можна довго продовжувати” – доводити не варто. Що праця М.Млиновецького – то суцільні вигадки і фальсифікації замість будь-якого документального забезпечення – показано вище, і в більшості поділяється сучасними дослідниками. Крайня заангажованість позиції П.Мірчука також всім добре відома. Знаючи про це, Ф.Турченко і Г.Кривоший мляво застерігаються – “можна довго сперечатися про якість цих робіт”. Якщо мова про наукову якість, то вона практично відсутня, історіографічний ефект швидше негативний. Проте це мало турбує істориків, оскільки вони вважають очевидним, що наведений у працях зарубіжних авторів матеріал (ще раз доводиться із сумом констатувати, що поодинокі і зовсім неоднозначні правдиві факти буквально “тонуть” у масі відвертих підтасовок, спотворень, фантазувань) переконливо доводить їх правоту. А відтак і “козирна карта” швидше є тією рятівною соломинкою, за яку хапаються Ф.Турченко і Кривоший, намагаючись вибратись із того виру не-об’єктивності, в який їх затягує за інерцією, як людей, що стали на сумнівний шлях пошуків істини негідними методами.

Інші автори статей збірника більше повторюють, хоч і не так виразно, підходи і висновки Ф.Турченка і Г.Кривоший¹¹⁴.

Звісно, вищевідзначене не може не мати свого негативного ефекту при загальній оцінці видання запорізьких істориків.

Щось подібне доводиться спостерігати, знайомлячись з деякими публікаціями, присвяченими пізнішим етапам Української революції. З жалем доводиться констатувати, що тлумачення й використання принципів демократії й плюралізму, як вседозволеності й безвідповідальності, певною мірою поширилося й на історичну науку, загрожуючи стати нормою хоча б для частини

фахівців. Досить прикметними з цього погляду стали публікації adeptів українського монархізму й авантюризму, аби лиш останні були забарвлені в агресивно антинародоправні й яскраво антиросійські тони.

Прихильники гетьманської моделі влади часом виявляють прямо таки дива винахідливості в її захисті (звісно у ретроспективному сенсі). Наочним прикладом тут може бути солідна монографія О.Тимощука про охоронний апарат Української Держави¹¹⁵.

Слід зразу сказати, що у правничому аспекті (в усякому разі, наскільки про це може судити історик) дослідження виконано на високому рівні. Воно містить цікаві спостереження, на які не звертали увагу інші фахівці, оригінальні тлумачення непростих, суперечливих явищ і процесів, нетрадиційні, специфічні оцінки. Однак, часто погоджуючись в абстрактно-теоретичному контексті з багатьма юридичними кваліфікаціями тих чи інших суспільних дій, їх результатів, далеко не у всьому можна пристати на запропоновану автором формально-логічну схему підходу до конкретно-історичного моменту вітчизняного досвіду, найменованого гетьманатом.

Так, однією з передумов приходу до влади П.Скоропадського О.Тимощук вважає “анархо-кримінальну ситуацію в Україні” (подібним чином навіть названо один з параграфів книги)¹¹⁶. А ситуацію, на переконання дослідника, створили Лютнева й Жовтнева революції, народжені ними державні інституції з їх земельним законодавством, а також соціалістична законотворчість Центральної Ради. Аналізуючи відміну III Універсалом права власності на поміщицькі й інші землі нетрудових господарів, О.Тимощук вважає, що “невиразність юридичного тлумачення інституту власності відразу ж створила прецедент для замаху на майнові права громадянина, що в умовах загальної російської революції вело до анархії і безладдя в Україні”¹¹⁷. В результаті цього, а потім наступного кроку – земельного закону від 18 січня 1918 р. – “звірячі інстинкти натовпу вийшли на поверхню. Поширювалася кількість елементів, для яких не тільки розкрадання майна у садибах поміщиків і на монастирських землях, а й пограбування і вбивства стали вигідним ремеслом”¹¹⁸. Припинити хаос, хижачьке нищення багатств, змінити криміногенну ситуацію на лад і порядок і був покликаний П.Скоропадський. Щоправда для цього бойовому генералу довелося взяти на себе зобов’язання виконати висунуті уже іншим, німецьким генералом – К.Гренером – умови: відмовитися від власного війська (досить окупаційного! – але хто тоді не лише є, а й буде залишатися справжнім господарем становища? – В.С.); віддавати українських громадян за вчинення злочинів проти союзних військ під юрисдикцію німецько-австрійських польових судів (блискуча ілюстрація суверенітету! – В.С.); дозволити союзникам “огородити українську юстицію від терору всяких політичних організацій” (О.Тимощук “переклав” юридичну формулу на зрозумілу кожному мову, і в нього вийшло: “тобто санкціонувати їхні каральні акції на окупованій території”)¹¹⁹; погодитися зі звільненням із державних установ “соціалістичних” елементів і розпустити земельні комітети; відновити право приватної власності і сплату селянами вартості отриманої землі і ще низку пунктів подібного роду. Дослідник змушений у цьому зв’язку чесно визнати: “Безперечно, що виконання Україною цих вимог перш за все було вигідно Центральним державам (схвальна визначеність і категоричність – В.С.), але ж у своїй більшості (!) це й не ставило значних перешкод (!) – В.С.) для розвитку власного народного господарства (зрозуміла туманність – що тут іще скажеш? – В.С.) і

давало реальні владні важелі українському уряду для вгамування анархії і соціального розбрату, (читай – насильного припинення демократичних перетворень – В.С.), для державного просування шляхом, по якому вже пройшло багато розвинених європейських країн (перспектива в умовах іноземної окупації, як мінімум, проблематична – В.С.)”¹²⁰.

Однак іще сумнівніші висновки О.Тимошука, які логічно довершують запропоновану схему. “Безумовно, - констатує правник, - коментуючи прихід до влади П.Скоропадського формальною юридичною мовою, його важко назвати легітимним. Певна річ, вирішальну роль в одержанні (!) – В.С.) П.Скоропадським влади відіграли німці. Але ж їхня модель реформування України збігалася з поглядами на державне будівництво і самого Скоропадського.. Головною причиною усунення з політичної арени Центральної Ради і створення гетьманату П.Скоропадського була відсутність ефективного державного управління, а приводом – анархо-кримінальна ситуація, що склалася навесні 1918 р. як у місті, так і в українському селі (невже ситуація в країні і потреба її змінити – то лише привід для кардинального зламу державного ладу? – В.С.). Тому, на наш погляд, при висвітленні питання про легітимність гетьманської влади в Україні 1918 р. слід застосувати конкретно-історичний підхід, а не абстрактне кліше теорії держави і права, створене із формальних означень”¹²¹. Іншими словами, для наведення порядку (зламу анархо-кримінальної ситуації) до влади можна прийти й кримінальним - (“формально-нелегітимним”¹²² шляхом, а потім у такий же спосіб зміцнювати й утримувати свою владу. А якщо в науці для цього “вигадали” певні терміни – кваліфікації, то для фахівця-правника достатньо зверхньо оголосити їх “абстрактними кліше теорії держави і права, створеними із формальних означень” і, багатозначно натякаючи на переваги конкретно-історичного підходу, “зняти проблему” щодо П.Скоропадського. Щоправда, відносно “анархо-кримінального” народу (майже всієї нації), яка боронилася від нової влади, то тут будь-які спроби зрозуміти суспільні процеси через призму “конкретно-історичного підходу” забуваються (чи відкидаються) й у нагоді стають “абстрактні кліше теорії держави і права”. Збройні виступи проти гетьманату це апріорі “різновид політичного і кримінального бандитизму”¹²³.

Подібна “асиметрія” практикується, як гадається, не через нехтування елементарною науковою логікою, дослідницькою коректністю, а зі свідомого рорахунку – будь-що виправдати певну політичну точку зору. Тому О.Тимошук понад усе прагне “зрозуміти позиції захисників закону (тобто гетьманців – В.С.), який, незважаючи на дискусійність про легітимність законодавця, відновив знехтувані права приватного власника”¹²⁴.

Так ось, врешті, для чого слід було здійснювати державний переворот, ліквідувати республікансько-демократичний лад, відміняти Конституцію, забороняти скликання Українських Установчих зборів, селянського і робітничого з’їздів, форумів провідних національних партій (УПСР і УСДРП), здійснювати ще безліч антидемократичних кроків – щоб захистити права приватного власника. Природно, під останнім розуміються лише поміщицько-капіталістичні елементи (як відомо, у більшості – на Україні – неукраїнські). Що ж до власності, скажімо, селян, то тут знову інша мірка – нею можна розпорядитися по праву сили (“карний тиск на селянство”) на користь німецьких і австрійських зайд – і це не буде порушенням нічиїх прав, буде торжеством того ж

закону – звісно, закону гетьманського – за природною логікою, антинародною і антинаціональною.

Однак, навіть визнаючи дискусійною кваліфікацію бандитських повстанських загонів, якими вкрилася практично вся Україна, автор намагається видати правомірною терористичну за своєю суттю діяльність охоронних структур гетьманату. Адже вони захищали “законослухняних громадян” (цензову абсолютну меншість населення України – В.С.).

Черговим виявом асиметрії – уже з певним національним наголосом – є спроба О.Тимощука видати масову стихійну боротьбу українського селянства проти гетьманату і окупантів результатом, передусім, злочинних дій Радянської Росії, РКП(б)¹²⁵. Навіть “анархо-комуніст” Н.Махно був “засланий” в Україну В.Леніним і Я.Свердловим із завданням здійснення терористичної діяльності, розгортання антигетьманського повстання¹²⁶.

А тому режим мав “досить підстав для застосування примусових заходів до комуністичних підпільників (до їх числа слідом за гетьманською адміністрацією О.Тимощук відносить усі ліві політичні сили, у тому числі й українські як “екстремістські”¹²⁷ – В.С.). Їхня діяльність складала реальну загрозу життя не лише гетьманським урядовцям, а й значній частині населення України”¹²⁸. Зовсім не дивно, що “головний сенс гетьманських реформ у галузі юстиції полягав у налагодженні традиційної російської моделі судоустрою (мова про царське судочинство – В.С.), дійова субординаційна вертикаль якої з державним самовизначенням України була порушена. Для цього, на думку П.Скоропадського та його найближчих юридичних радників (а такими, як відомо, були здебільшого старі імперські чиновники – В.С.), десятиріччями апробовану російську схему влаштування центрального апарату юстиції необхідно було перенести із Петербурга до Києва і поширити його керівні повноваження на ті територіальні судові осередки, що залишилися в Україні”¹²⁹.

Що ж, з погляду монархічних переконань і орієнтацій П.Скоропадського, все логічно, навіть закономірно. І якщо виявити елементарну послідовність, то доведеться визнати, що весь режим гетьманату (це, принаймні, переконливо засвідчує досліджуваний О.Тимощуком сегмент життєдіяльності системи) був за глибинною суттю антиреволюційним, антидемократичним, абсолютистським. І ніякими шатами не прикрити його непривабливої сутності (до речі, автор не може скрити, що й “німецькі військові суди були далекими від демократичних здобутків європейського та північноамериканського судочинства того часу”¹³⁰. Мова вже не йде про каральні військові заходи, військово-польові суди, страти без слідства і суду тощо.

Природно, що політико-правова модель гетьманату, як історичний анахронізм і антипод справжнього національного інтересу не мала скільки-небудь обнадійливих перспектив, була приречена на неминучу поразку. Проти цього не може нічого заперечити й О.Тимощук: “..Відповідь на запитання про причини краху Української Держави 1918 р. доцільно шукати не в стратегічних і тактичних прорахунках внутрішньої і зовнішньої політики гетьманських урядових кабінетів, а пов’язувати її із загальною поразкою в цей час у світі консервативної моделі державної влади”¹³¹.

Однак, як не дивно, науковець вважає, що на той час республіканські форми державного правління просто не виявили на досвіді своїх негативних якостей, не стали панацеєю від усіх соціальних хвороб, а П.Скоропадський зі своїми однодумцями з’явився на українській державній арені передчасно¹³².

“Гетьманат як форма правління, федерація з небільшовицькою Росією як державний устрій, авторитаризм як політичний режим виявилися в остаточному підсумку нежиттєздатними”, - наголошує О.Тимощук¹³³ і тут же намагається знайти пояснення очевидного історичного результату передусім у зовнішніх щодо системи чинниках.

На цьому фоні виваженішою, конструктивнішою виглядає позиція О.Реєнта, який присвятив П.Скоропадському спеціальну монографію у серії “Особистість і доба”¹³⁴. Власне, лєвова її частка, мабуть, обґрунтовано, присвячена подіям, пов’язаним із гетьмануванням П.Скоропадського. Часто сюжети набувають навіть не суто біографічного, а значно ширшого характеру: мова йде про процеси, у центрі яких перебував і вирішальною мірою впливав на які гетьман. І тут автор уникає необґрунтованих перебільшень, абсолютизацій, у порівнянні з іншими, начебто “приземляє” свого героя. Насправді він знаходить рівнодіючу між крайнощами і, враховуючи різні точки зору, намагається відтворити реальну картину 1918 р.: розкрити “пружини”, які “виштовхнули” П.Скоропадського на політичний Олімп, схилиючись при цьому до скептичної оцінки Української народної громади, намагаючись зрозуміти особисті мотивації поведінки гетьмана¹³⁵, оцінити його персональний внесок у вироблення і здійснення політичного курсу Української Держави.

Всебічно проаналізувавши всі найважливіші зрізи функціонування гетьманської системи (органів влади, судової системи, внутрішньої і зовнішньої політики, духовно-культурного сегменту), О.Реєнт об’єктивно підкреслює позитивні моменти, водночас звертає увагу на негативи будівництва і розвитку Української Держави, політичні прорахунки, показує, як практично у кожній сфері життя накопичувалися передумови її невідворотного краху. Зрештою закономірний фінал гетьманату, на думку автора, був детермінований всім ходом подій, а Грамота про федерацію з Росією була тактичним маневром у фарс-мажорних обставинах, стала каталізатором (а не головною причиною) повстання¹³⁶.

На жаль, складаючи історичне мозаїчне панно, О.Реєнт у низці моментів некритично поставився до деяких мемуарних свідчень самого П.Скоропадського. Гетьман і через багато років після бурхливих подій, судячи зі всього, не в силах був збагнути, чому його наміри й діяльність, розраховані на загальне благо (у те він щиро вірив) викликали майже тотальне несприйняття суспільства, привали до величезного ентузіазму повстанців, керованих Директорією, не залишили жодних альтернатив збереження режиму. Основну причину загальної ворожості він намагався вивести не з сутності всієї тогочасної політики, а з райтової, статуючої національну свідомість федеративної грамоти¹³⁷.

Не можна погодитися з істориком і в тому, що “грамота про федерацію з Росією ніяких практичних та юридичних наслідків не мала, залишаючись декларацією намірів”, що “цей політичний козир гетьманська влада вжила суто для внутрішнього користування”¹³⁸. Ця теза посилено відстоюється тими, хто намагається всіляко применшити ефект від одного з відчайдушних, водночас цілком закономірних кроків П.Скоропадського. Насправді, практична безрезультатність згаданого задуму була зумовлена зовсім не тим, що гетьманська адміністрація не докладала зусиль до реалізації документа. Особливу активність тут, природно, виявляв Г.Афанасьєв – міністр закордонних справ, відомий антантофіл, який 14 листопада 1918 р. змінив на посаді міністра закордонних справ “германофіла” Д.Дорошенка.

Уже 16 листопада Г.Афанасьєв у телеграмі головнокомандуючому Добровольчої армії генералу А.Денікіну повідомив, що “українські сили в порозумінні з Доном і паралельно з Добровольчою армією направляються на боротьбу з більшовиками і на відновлення єдності Росії”¹³⁹. Наступного дня від А.Денікіна надійшла відповідь, в якій зазначалося: “Оскільки Україна стала на шлях російської державності, вважається необхідним досягти згоди з питань єдиного фронту, єдиного командування – для боротьби з більшовиками і єдиного російського представництва на міжнародному конгресі”¹⁴⁰.

На черговому засіданні Ради Міністрів того ж 16 листопада 1918 р. Г.Афанасьєв повідомив присутніх про “намір урядів усіх новостворених у Росії держав зібратися на конгрес у Києві”. Уряд доручив міністру закордонних справ “з’ясувати всі необхідні для скликання такого конгреса дані, а також програму конгреса” і увійти з цього питання “у зносини з представниками всіх зацікавлених держав”¹⁴¹.

20 листопада Г.Афанасьєв звернувся з відповідною телеграмою до командування Добровольчої армії, урядів Дону, Кубані, Тереку та Грузії, запропонувавши обговорити в Києві “загальний єдиний план боротьби з більшовизмом, як на зовнішніх кордонах, так і всередині держав і областей”, та спільну позицію на міжнародній мирній конференції щодо “запровадження порядку в окремих частинах Росії”¹⁴². 2 грудня 1918 р. міністр закордонних справ Української Держави повторив своє звернення, визначивши днем проведення конгресу 18 грудня¹⁴³.

Одночасно з цими кроками міністр закордонних справ Г.Афанасьєв повідомив країни Антанти про склад нового уряду та його мету – відновлення єдиної Росії на федеративних засадах, зі збереженням за Україною всіх правових гарантій її державної й національно-культурної самобутності і, головним чином, зі збереженням і зміцненням державного правопорядку в Україні¹⁴⁴. Колишній посол Російської Республіки Василь Маклаков, зі свого боку, інформував міністра закордонних справ Франції Стефана Пішона, що реорганізація українського гетьманського уряду створює реальне підґрунтя для співробітництва. Тому Ясска конференція за участю представників держав Антанти та російських антибільшовицьких сил, що відбулася 16-23 листопада 1918 р., запропонувала Києву дотримуватися порядку, спокою і чекати приходу з Півдня військ Антанти, а зброю застосовувати лише проти більшовицьких повстанців.

Проте військові успіхи Директорії звели нанівець усі спроби Г.Афанасьєва врятувати гетьманат шляхом отримання допомоги від Антанти та білої Росії.

* * *

Зручним способом самоствердження для певного кола авторів стала експлуатація імені С.Петлюри. Частково міфологізована, частково сумнівна й скандальна слава Голови Директорії й Головного Отамана Військ УНР часом сприймалися і використовувалися як надійний захисний щит від природних претензій до примітивізму, поверховості, декларативності публікацій, центральним героєм яких був С. Петлюра. Більше того, їх автори справедливим сумніви, критичні міркування будь-які заклики до виваженості, науковості, принциповості досліджень неодмінно переводили у площину політичних звинувачень відповідальних істориків у антипатріотизмі, відсутності державницьких почуттів і т. ін.

Причому певний час (десь першу половину 90-х рр.) на відстоювання подібних позицій направлявся переважно юнацький ентузіазм молодосвідчених фахівців, що робили свої перші кроки в науку. Поширення набули, зокрема “конкурси петлюрознавців” із гучними публічними заохоченнями, широкою публікацією витворів тих, хто прилучався до літератури, найменованої “петлюріаною”¹⁴⁵.

Не забарилися з передруком і поширенням в Україні діаспорних публікацій, у яких С.Петлюрі віддавалась пальма першості серед інших політичних діячів Української революції. Проводились численні публічні акції, (конференції, “круглі столи”, наукові читання й т. ін), де ім`я Голови Директорії і Головного Отамана військ УНР дедалі частіше звучало серед найвидатніших представників української еліти всіх часів.

Оптимізації досліджень про діяльність С.Петлюри в добу революції могли б дієво посприяти численні документи, віднайдені і опубліковані В.Сергійчуком у вітчизняних та зарубіжних (російських і польських) архівах¹⁴⁶. Вони органічно доповнили два томи, що значно раніше побачили світ за кордоном¹⁴⁷. Добра половина великого за обсягом видання датована 1917–1920 рр., а в решті (1921 – 1923 рр.) зустрічається чимало сюжетів, дотичних до проблем попереднього періоду, пов`язаних із ним.

Можливо, не з усім, написаним у передмові до видання, яка має назву “Великий державник України” можна погодитись. Так, з перших же рядків розвідки відомий історик висловлює різкі закиди сучасній владі, яка не визначилася у своєму ставленні до С.Петлюри “боїться згадувати його ім`я, не кажучи вже про гідне відзначення пам`яті ..”.

Ще категоричніше В. Сергійчук ладен картати тих, хто зважається на критичні зауваження на адресу одного з керівників Української революції. “Користуючись історичним безпам`янством вічного нашого чиновництва, – наголошує він, – вороги української державності продовжують знеславлювати світлий образ Голови Директорії та Головного Отамана військ Української Народної Республіки”¹⁴⁸. Гадається, що не слід поспішати зараховувати до числа “ворогів української держави”, зокрема, тих вчених, які прагнуть об`єктивних оцінок діяльності С. Петлюри. А “світлий образ” останнього зовсім не варто штучно додатково освітлювати такими, приміром, твердженнями, нібито ім`я С. Петлюри “уособлює українців–самостійників національно–визвольних змагань 1917 – 1921 років”¹⁴⁹. Справа в тому, що до початку 1918 р. С. Петлюра не займав самостійницьких позицій, що, до речі, підтверджують і документи тома¹⁵⁰. І така, на перший погляд, незначна неточність в умовах перманентної дискусії навколо імені С. Петлюри здатна породжувати підозру, чи не робиться те свідомо, щоб у будь-який спосіб домогтися звеличення діяча, який можливо того й не вартий (навіщо інакше вдаватись до відходу від істини?) Однак в цілому передмова виважено представляє зібрані в книзі матеріали, а самі вони краще за все інше дозволяють об`єктивніше пізнати С. Петлюру, його революційну діяльність.

На жаль, доводиться констатувати, що одержаною можливістю далеко не сповна скористалися історики, які обрали за краще зробити свій внесок у з`ясування ролі неоднозначної особистості у руслі започаткованих у першій половині 90-х рр. тенденцій. І хоча серед тих, хто присвятив себе “петлюріані”, було чимало й зрілих за віком людей, які змогли здійснити низку солідних

за обсягом, зовнішньою атрибутикою (товстелезні – на сотні сторінок, коштовне поліграфічне виконання тощо) видань, останні лише зайвий раз продемонстрували відсутність помітного прогресу, підкреслили невідповідність форми і змісту випущених книг. Можливо, найнаочніше це доводять праці С. Литвина¹⁵¹.

Одне із завдань, які вони виконують – всемірне звеличення С. Петлюри, “захист” його імені від будь-яких критичних зауваг. Втім автор замахується і на “зверхзавдання” – поставити свого героя над усіма іншими видатними діячами Української революції.

Вже у вступі С.Литвин без тіні сумніву заявляє: “Майже вщухли дискусії стосовно М.Грушевського (це зовсім не так – В.С.). Подеколи не зовсім заслужено, на думку автора, вивищився над сучасниками В.Винниченко – політик (чому б не додати до зловтішних атак численних заздрісників на справжній талант ще одну “оригінальну” “думку автора”? – В.С.).

І хоча, як мовиться, Бог любить трійцю (те, що подібна лексика, м’яко говорячи, дисонує з науковою мовою, автора, вочевидь, зовсім не бентежить – В. С.), місце третього (а може першого ? !) (промовисте поєднання знаків пунктуації належить “гострому перу” С. Литвина – В.С.), – залишається майже порожнім”¹⁵². То чому б його не зайняти С.Петлюрі?

Покликаючись до Бога, автор насправді явно плутає грішне з праведним. Звинувачуючи “окремих” істориків у тому, що “їхні дослідження базуються на старих догмах радянської історіографії”, конкретно – В.Солдатенка у “явних симпатіях” до “прорадянського трактування розвитку української революції” (тобто широких цитуваннях текстів В.Винниченка, М.Шаповала, П.Христюка, І.Мазепи), С.Литвин просто не знає, що радянських трактувань розвитку Української революції ніколи не було, оскільки ніколи не визнавалось самого факту, феномену Української революції. То ж як може бути “прорадянське трактування розвитку української революції”?

Ті, хто не поділяє поглядів С.Литвина на С.Петлюру багаторазово звинувачуються у незнанні, чи ігноруванні джерельної бази, яка буцімто істотно розширилася останнім часом. Жодного ж випадку використання нових документів принципового характеру у книгах автора виявити не вдалося. А тому доводиться констатувати, що то просто голі декларації, демагогічні заклинання, які до науки мало дотичні.

Одним із типових прикладів роботи С.Литвина є твердження, за яким гайдамаки С.Петлюри, залишивши під натиском червоних у кінці січня 1918 р. Київ, далі практично все Правобережжя, буквально за 2 тижні все тими ж мізерними силами (близько 2 тис. шабель) повернули під свою владу втрачену територію. Тимчасом 20 австро-німецьких дивізій (понад 450 тис. вояків) слухняно плентались в ар’єргарді переможців (і навіщо взагалі їх запросили в Україну? – В.С.). Щоб хоч якось вплинути на цілком природну недовіру до написаного, С.Литвин фальсифікує відому телеграму С.Голубовича, в якій висловлюється урядова вдячність союзникам за вирішальну роль у визволенні Києва: з допомогою примітивних вилучень “небажаних” положень (частин тексту) автор до невпізнаності змінює зміст і смисл документа, “припасовує” його під “потрібний” результат¹⁵³.

Подібна практика (а С.Литвин вдається до неї постійно) не лише породжує закономірні сумніви щодо запропонованих оцінок і висновків, а й вкрай негативно відбивається на іміджі того ж С.Петлюри, змушує задаватися питаннями: а на скільки достовірні інші, що до того вважалися для всіх незаперечними заслуги непересічної особистості перед нацією й історією? Отже, до-

сягається ефект, зовсім відмінний від задуманого.

Тенденційність в оцінках особистості С.Петлюри, його діяльності, природно, не сприяє об'єктивному, всебічному висвітленню значної низки питань, прямо (чи навіть і опосередковано) пов'язаних з його позицією, поведінкою. Дехто не визнає самого терміна. Інші по-різному тлумачать сутність явища.

Спроби довести, що отаманщина стала злим фатумом Української Народної Республіки, оскільки зірвала плани будівництва республіки трудового народу, вироблені Головою Директорії В.Винниченком і підтримані провідними національними партіями, Трудовим Конгресом України, замінивши їх домінуванням у реальному житті, в управлінні всіма процесами, включаючи політичні, державотворчі, економічні, військового начала аж до його практичної абсолютизації, знайшли своїх досить рішучих опонентів. У полеміці, яка часом набуває досить гострих форм, виявляються різні підходи.

Так, С.Литвин, хоч і неодноразово апелює до того, що знайомство з невідомими раніше документами дає йому підстави для нового погляду на проблему (однак, як і в інших випадках, не наводить нічого нового, скаржачись на складності з доступом до одержаних із-за кордону джерел в сучасній Україні¹⁵⁴), переслідує головну мету – відповідальність за отаманщину зняти з С.Петлюри.

Для цього він, по-перше, намагається явища усього суспільно-політичного життя штучно завузити до внутрівійськового, по-друге, звинувачує у тенденційності В.Винниченка, який начебто з ревнощів, першим розкрив роль С.Петлюри у формуванні отаманщини, по-третє, перекласти провину за бунти проти Петлюри і Директорії на більшовиків (останній чинник настільки гіпертрофується автором, що ставитися до подібних сентенцій всерйоз зовсім не варто).

Однак кілька сторінок, витрачених С.Литвином на описання добре відомих фактів¹⁵⁵, не стільки доводять непричетність Головного Отамана до започаткованої і виплеканої таки ним тенденції, скільки переконують у зворотному. Ті ж дві-три цитати з архівних документів, які наводяться в книзі, свідчать про прагнення С.Петлюри хоча б частково, якщо не приборкати отаманщину, то продемонструвати, що вища політична влада готова на рішучі дії проти тих, хто користується військовою силою, переходить межі своєї компетенції¹⁵⁶.

Наведеними документами, які зовсім не суперечать змістом і характером давно відомим фактам, С.Литвин ще раз підкреслив, що отаманщина виходила далеко за рамки вузьковійськового чинника. Автор змушений згодитися врешті й з тим, що С.Петлюрі не вдалося впоратися з отаманщиною¹⁵⁷, яка не лише зашкодила військовому будівництву, а й постійно дестабілізувала ситуацію в УНР, зривала її зсередини.

Інший підхід уособлює Р.Коваль – автор, співавтор численних книг-нарисів, укладач документальних збірників про отаманів, так би мовити, місцевого рівня. З досягненнями, думками, висновками енергійного, пристрасного шукача історичних знань широкий загаль був ознайомлений завдяки циклам передач на українському радіо.

Вивчаючи події 1917-1921 рр. в Україні, Р.Коваль доходить висновку, що українська або точніше “малоросійська” інтелігенція в особах М.Грушевського та В.Винниченка не виконала покладеної на них долею ролі перед нацією: “Українська інтелігенція перебувала в наркотичному полоні “передової російської культури”. І раз у раз “заганяла у спину національної революції ніж облудної соціалістичної проросійської демагогії”. “Кімнатний теоретик”

М.Грушевський “не мав наміру одривати Україну од Росії, а Винниченко виступав проти творення українського війська”¹⁵⁸. Діячі Центральної Ради гальмували революцію від самого її початку. “Народ хотів проголошення Самостійної України, а Центральна Рада вважала це гасло контрреволюційним і декларувала як найсміливіше своє прагнення автономію у складі Росії.

Народ прагнув війська, а міністри-соціалісти погоджувались на міліцію. Українці на мітингах і вічах кидали виклик Москві, а Генеральний Секретаріат посилав до Петрограду делегації, щоб узгодити те, що узгодити неможливо... Центральна Рада потонула у безплідних і непотрібних дискусіях із проханням освятити їх державотворчі ініціативи”¹⁵⁹.

Отже, інтелігенція не розуміла настроїв народу, його інтересів, тому не могла бути його провідником та лідером. “Саме тоді, - продовжує Р.Коваль, - відповідальність на себе взяли українські отамани за справи в селі, волості, повіті, столиці...”. Автор переконаний, що “український феномен 1917 р. полягав в тому, що не провід, а так звані темні насправді покозачені маси – виявили пасіонарність, прагли революційної творчості, були творцями революційної дійсності, саме вони будували на руїнах Російської імперії величну українську державність”¹⁶⁰. “Перелякані писаки” (термін Р.Ковалья) були нездатні на це.

Саме тому “українська державність творилась “знизу”, народом, а не владою навіть всупереч їй”¹⁶¹ – підводить підсумок своїм логічним вибудовам Р.Коваль.

Найяскравішим проявом величі та патріотизму українців він вважає отаманію як доказ самоорганізації українців, “а це означає здатність до життя”. Зародилася отаманщина, на думку історика-аматора, не в 1919 році, до чого схилиються більшість фахівців початку і кінця ХХ століття, а в 1917 р., під час формування загонів українського вільного козацтва.

Він дає власне визначення суспільно-політичному феномену як бурхливої української стихії – бунтівної, вогненної, нещадної, здатної змести на своєму шляху ворожу стихію іншого народу. Отаманія – невід’ємна риса національного характеру, завдяки якій українці збереглися як нація. А відтак отаманію потрібно було не критикувати, а очолити.

В цілому схвально оцінюючи український повстанський рух та щиро захоплюючись його керівниками, автор згадує, що були серед отаманів різні люди, в тому числі самозакохані авантюристи. Але інших – вольових, рішучих, сміливих, справжніх патріотів – було набагато більше. До таких імен і привертає увагу читачів та слухачів Р.Коваль. Серед них М.Григор’єв, Зелений, Кость Блакитний, Гулий-Гуленко, М.Омельянович-Павленко та Ю.Тютюнник. Піддаючи нищівній критиці погляди та особисті якості лідерів Центральної Ради, зокрема М.Грушевського та В.Винниченка, іноді С.Петлюри, публіцист протиставляє їм постаті отаманів, наділених виключно позитивними рисами. Їх образи яскраві, майже ідеальні. Хоча деякі все-таки мали один недолік: своєчасно не зрозуміли небезпеки більшовизму і тому певний час воювали на боці радянської влади як наприклад М.Григор’єв чи Зелений.

Підтримуючи Р.Ковалья в актуальності зачепленої теми, далеко не у всьому можна погодитись з методами створення галереї історичних портретів отаманів та отаманщини як явища в цілому.

Головний недолік його публікацій полягає в абсолютизації мемуарних джерел, які лежать в основі розвідок. Некритично поставившись до праць, у

яких учасники, очевидці різного роду повстанських акцій “заднім числом” підкориговували факти, Р.Коваль відбирає до своїх творів все, що тільки можна витлумачити позитивно, і емоційно-захоплено подає це у нарисах. Нерідко при цьому допускається відхід від об’єктивної передачі навіть тієї інформації, яка міститься у спогадах. Так, факти, які, на погляд публіциста, можуть зіпсувати портрет отамана – патріота обходяться, замовчуються. Окрім того, що це веде до деформацій відтворюваних реалій, це ще й вияв ретроспективної несправедливості щодо тих, хто не зміг реалізувати проєктів державотворення через розгул отаманської стихії, а також тих, хто безпосередньо постраждав від погромів, якими, як правило, супроводжувалися бойові шляхи й здобутки більшості отаманів.

На жаль, не лише в працях Р.Ковалю можна спостерігати відхід від об’єктивності у поясненнях того негативного явища, яке відоме в історії громадянської війни як єврейські погроми.

Здавалось би тут багато що мало стати на свої місця з публікацією В.Сергійчуком спеціального збірника документів¹⁶². Однак навіть цей плідний історик у тлумаченні реальних фактів і подій¹⁶³ обирає, як гадається, не найоптимальніший варіант.

Намагаючись якомога вивести з-під критичних атак провід Української Народної Республіки, або применшити, приглушити його негативні оцінки, В.Сергійчук і ще багато хто із авторів шукають причини достатньо поширених ексцесів де завгодно, в чий завгодно поведінці, тільки не в позиціях і поведінці лідерів Української революції. Така висхідна точка відліку, природно, не всіх переконує і дискусії продовжуються без перспективи швидкого досягнення взаємопорозуміння.

Можливо, для останнього плідним виявився б підхід, за якого від відповідальності за погроми не увільнялася жодна (хай найдемократичніша, найсправедливіша) із влад, на території панування якої сталися погроми. Тобто й денікінська, й радянська, й українська, й анархістська (скажімо – махновська) й григоріївська (природно, у час протистояння іншим центральним владам – як регіонально-отаманська) і інші влади були відповідальними за все, що відбувалося у суспільному житті у масштабах дії їх юрисдикції, тобто й за погроми. Нічого неприродного, алогічного у такому визнанні, як висхідній точці відліку немає. Однак, це створює ту, можливо найоб’єктивнішу, відправну базу, на якій повинен розгортатися подальший предметний аналіз кожного випадку, ексцесу і т. ін. Саме такий шлях замість пошуку винних у таборі суперників, міг би своєю неупередженістю завоювати визнання якомога ширшого загалу дослідників.

Доводиться констатувати, що майже не знайшли розвитку дослідження ще початку 90-х рр. про анархо-махновський рух¹⁶⁴. Хоча дотичні до теми публікації час від часу з’являються¹⁶⁵, вони вже не можуть бути визнані за істотне прирощення наукових знань¹⁶⁶, більше є реакцією на публікації, що грішать міфотворчістю, фальсифікаціями. Крайшому розумінню сутності згаданих, як і багатьох інших складних, суперечливих аспектів революційної доби безсумнівно сприяв би їх розгляд під кутом зору громадянської війни в українському суспільстві. Однак багато дослідників намагаються взагалі відмахуватись від останньої обставини, вважаючи, що криваві військові дії в Україні – то лише вияви зовнішньої агресії (передусім, Радянської Росії), або ж результат спровокованих інонаціональними чинниками (ненаціональними партіями

зокрема) протиприродних українству акцій. Тому запрошення до дискусій з приводу причин, ініціаторів громадянської війни в Україні, її сутності, співвідношення між революцією і громадянською війною¹⁶⁷ тощо виявилися без відгуку.

Взагалі, доводиться визнати, що освоєння воєнного аспекту історії Української революції, досвіду військового будівництва останніми роками здійснювалося нерівно, суперечливо. Незважаючи на те, що саме в цій сфері було зроблено одні з перших у новітній історіографії кроків щодо переосмислення тих стереотипів, які напрацьовувалися і закріплювалися десятиліттями¹⁶⁸, саме тут прогрес виявився пов'язаним із подоланням особливого роду ускладнень. Спроби поглибленого вивчення проблеми і на фактологічному і на теоретично-узагальнюючому рівнях жорстко блокувалися кількома позиціями-висновками, проти яких будь-які аргументи, здавалося, були безсилями.

Справа в тому, що в хід пускалися всім добре відомі програмні положення українських соціалістичних партій про непотрібність регулярних армій як абсолютне пояснення неспроможності Української революції, національної державності захистити себе, як головну причину поразки всієї української справи. Цю тезу обов'язково доповнювали заяви про те, що більшовики, радянська Росія, навпаки, з імперських міркувань військової чинник беззастережно висували на перше місце, що зрештою і вирішило питання про владу в Україні на їх користь всупереч інтересам української нації. Як незаперечний елемент логічних вибудов “вмонтовувалася” і теза про зневажливе ставлення наймогутнішої на той час військово-політичної сили – Антанти, інших країн Заходу до відродження української нації, її державності, надання для цього належної матеріальної, дипломатичної, врешті фізичної (тобто крупномасштабної військової) допомоги.

Будь-яка апеляція до реальних фактів, мотивацій рішень, розрахунків політичних лідерів революційної доби по суті без обговорень, більше – без будь-якого бажання розбиратися у суті предмета, рішуче й беззастережно відхилялася, відкидалася. А відтак у публікаціях превалювали однобічність, поверховість, заангажованість.

Спробу, якщо не змінити ситуацію, то хоча б вплинути на неї, було зроблено в монографії про роль військового чинника у боротьбі за політичну владу в Україні за доби Центральної Ради (у вступній частині книги зроблено, мабуть, найгрунтовніший, як на сьогодні, історіографічний огляд проблеми, а у додатках подано найбільш широку бібліографію дотичних до неї публікацій¹⁶⁹. Перша реакція наукової громадськості на прагнення зламати усталені підходи, вийти на неупереджені наукові оцінки й узагальнення через предметний, принципний аналіз реального воєнно-політичного становища в Україні, конкретної розстановки сил, військових потенцій, рівня готовності, боєспроможності відповідних формацій, досягнути логіку дій проводу національно-визвольної боротьби тощо виявилася позитивною¹⁷⁰.

Гадається, що на такий же підхід чекають й інші періоди історії Української революції. Важливо, зокрема, на суто документальній основі реалістично відтворити та оцінити зусилля режиму П.Скоропадського (дуже обмеженого, як відомо, в своїх можливостях окупаційною адміністрацією) щодо створення власних збройних сил. Усвідомлення і врахування очевидних для всіх природних прагнень фахового генерала сформувати надійний гарант національної державності, про що йдеться у будь-якому творі, зовсім не достатньо, щоб збагнути практично повну нездатність гетьманату протистояти загалом не такому вже й

могутньому та організованому повстанському війську Директорії.

Що ж до останнього, тут також слід утримуватися як від ейфорійних перебільшень в оцінках його боєздатності, конкретних ратних здобутків, так і в непомірному критицизмі (нерідко, навіть, з елементом іронії). Звісно “золоту середину” можна забезпечити ніяк не арифметично, чи геометрично, зарані визначеною настановою, а, знову ж таки, скрупульозним вивченням джерел. Лише ґрунтовний аналіз фактичного матеріалу, глибоке проникнення у мотивацію поведінки широких верств населення, окремих індивідумів, здатність зрозуміти психологічні настрої від макро- до мікрорівня у поєднанні зі знанням тонкощів національного менталітету, глибинних традицій здатні, як гадається, вивести на скільки-небудь задовільне тлумачення таких непростих явищ з малопрогнозованими і нерегламентованими проявами як уже згадані повстанство (партизанщина), отаманщина (отаманія), воєнні заколоти тощо.

Як новітні передруки відомих діаспорних праць, так і публікації сучасних авторів¹⁷¹, на жаль, мало проясняють згадані феномени, що й зумовлює акцентувати на них, як перспективних і актуальних, увагу дослідників.

Виняток становить хіба що один із особливих напрямків військового будівництва, силових, охоронних структур взагалі – спеціальних служб доби Української революції¹⁷².

Наочним свідченням значних можливостей у прирощенні наукових знань у зачепленому аспекті досвіду революційної доби стала книга про діяльність Союзу євреїв-воїнів Київської військової округи¹⁷³ - міжпартійної організації із сильними позиціями і впливом сіоністів. Відповідними виявилися і домінуючі підходи до питань про утворення, принципи та характер діяльності єврейських військових формувань, хоча тут виявилася й інша лінія, уособлювана соціалістичними партіями єврейства, котрі прагнули діяти в рамках законодавчого поля української влади. Автори прослідкували суперечності, що виникли, зробили спробу об'єктивно оцінити непрості тенденції, які підтверджуються зібраними документальними матеріалами, а вони складають значну частину видання¹⁷⁴.

В контексті істотного розширення можливостей для предметних, документально підтверджуваних суджень і висновків можна безумовно схвально ставитись до публікації окремих архівних справ щодо подій і особистостей, котрі прямо пов'язані з надзвичайно важливими епізодами історичного минулого, навколо яких нагромадилося немало вигадок, спотворень фактів, надто довільних оцінок тощо. Добре починання тут – книга зі слідчою справою М.А.Муравйова¹⁷⁵.

* * *

Спостерігаючи за процесом освоєння історичною наукою конкретних напрямків, аспектів, моментів Української революції, неважко помітити, що і тут більшою або меншою мірою виявляється вплив сучасних ідеологічних тенденцій, політичної кон'юнктури. Як і в працях комплексних, узагальнюючих, в одних випадках відкриваються додаткові можливості для наближення до об'єктивності, до істини, а в інших пошукові зусилля гальмуються, не приводять до істотних зрушень, якісних надбань. На жаль, доводиться констатувати, що 85-річчя Української революції взагалі пройшло без скільки-небудь істотного реагування з боку офіційної влади. В результаті все обмежилося

маломасштабними заходами кількох наукових колективів, які останніми роками спеціалізувалися на проблематиці 1917-1920 рр. і були просто зобов'язані те зробити, виходячи лише з власних незначних можливостей. Мова, зокрема, про конференції, засідання “круглих столів”, проведені Центром українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, відділом Української революції 1917-1921 рр. Інституту історії України НАН України та відділом етноісторичних досліджень Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, матеріали яких частково опубліковані¹⁷⁶.

А відтак взаємозв'язки між історичною наукою і сучасною політикою (принаймні, про це можна впевнено стверджувати щодо освоєння досвіду революційної доби) залишаються не органічними, не тісними, не жорсткими, не взаємодетермінують одна одну, що врешті, як те може видатися на перший погляд парадоксальним, має свої неоднозначні наслідки для обох складових суспільного життя.

Відзначаючи здебільшого суперечливість впливу політичної кон'юнктури останніх півтора десятиліть на постановку і зміст досліджень історії національно-демократичної революції, гадається, є чимало підстав уважати достатньо сприятливою атмосферу для плідного вивчення проблеми української соборності. Починаючи з 1990 р., коли на відзначення річниці прийняття Акта злуки 22 січня 1919 р. вибудовувався живий ланцюг від Львова до Києва, йшло поступове суспільне усвідомлення важливості здійснених у революційну добу кроків, логічним втіленням якого став президентський указ про встановлення Дня соборності України, який щорічно відзначається 22 січня¹⁷⁷. Та й напередодні 85-ї річниці початку Української революції, яка виповнювалася в 2002 р., єдина історична подія, до якої зверталася влада, як до надихаючого прикладу, був Акт Злуки¹⁷⁸. Саме в ньому намагалися віднайти джерела сучасної злагоди і монолітності суспільства України. На користь сказаного говорить і те, що укази про відзначення Дня соборності на найвищому рівні виходять не лише в ювілейні роки. Відповідно – щорічно – проводяться й різного роду політичні та наукові заходи.

Природно, досвід боротьби за соборність українських земель був однією зі стрижневих тем практично всіх без винятку праць (у тому числі й передруків – репринтних відтворень зарубіжних видань) про революційні події у Східній Галичині, Північній Буковині та Закарпатті¹⁷⁹.

Звичайно, належне місце відводилось проблемі і в узагальнюючих дослідженнях про процеси 1917-1920 рр. на всіх українських теренах¹⁸⁰.

Українська соборність стала однією з провідних комплексних тем відділу етноісторичних досліджень Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. З ініціативи та головним чином зусиллями цього колективу науковців було проведено два вельми представницьких і плідних у змістовному відношенні зібрання з наступною публікацією матеріалів¹⁸¹. Крім того, було здійснено видання комплексної, наскрізної монографії у двох книгах – “Соборність України”¹⁸², яка допомогла рельєфніше відбити досягнення і вади соборницького процесу в добу Української революції на тлі інших історичних періодів. Загалом же, певна абсолютизація набутків українського соборництва в 1919 р. зумовила й появу спеціального дослідження, покликаного об'єктивно відтворити історичний досвід у його реальній суперечності – зіткненні об'єднавчих (доцентрових) і регіоналістських (відцентрових) тенденцій¹⁸³. При цьому було не лише відтворено ті конкретні негативні

прояви, які ускладнили практичне об'єднання УНР і ЗУНР, врешті зірвали проголошену консолідацію, а й привернуто увагу до таких регіоналістських чинників як сепаратизм ініціаторів створення Донецько-Криворізької радянської республіки та зіткнення соціальних і національних векторів, що призвели дрейф Кубані від української праматері. Подібні підходи перегукуються з призабутими традиціями української історіографії, що свого часу закладалися творчістю Д.Дорошенка та М.Шаповала.

Досить показовим прикладом тут може бути специфіка наукового освоєння історичного шляху, долі вояків Української Галицької Армії. Особливу роль відіграла боротьба різних напрямків, що своїми витокami мали внутріукраїнські, регіональні суперечності революційної доби і поступово оформилися в два науково-публіцистичні табори – т. зв. “галичан” і “наддніпрянців”. Звісно, позначені табори – умовні. А вододіл здійснюється за відповідями на достатньо примітивно поставлені питання: хто кого зрадив у подіях 1918-1920 рр. – галичани наддніпрянців, чи наддніпрянці галичан.

Наддніпрянці вважають, що сепаратистська, на догоду регіоналістським інтересам політика керівництва Західно-Української Народної Республіки, командування УГА привела до зриву єдиного українського фронту, який почав формуватися як складова соборницького процесу у 1919 р., а кожен наступний крок галичан – союз з денікінцями, перехід у табір червоних, створення Червоної Української галицької армії – то ланцюг зрад галичанами загальної української справи, що чималою мірою спричинилися до поразки Української революції взагалі¹⁸⁴.

Прихильники “галицького інтересу” не лише вдаються до інтенсивної оборони своїх позицій, а, в свою чергу, намагаються всіляко доводити, що всі згадані кроки, як і поведінка взагалі, зумовлювалися антигалицькими пропольськими орієнтаціями Голови Директорії, Головного Отамана військ УНР, його оточення, безвихіддю, що виникла після поразки Добровольчої Армії А.Денікіна, вкрай заплутаною ситуацією після підписання С.Петлюрою Варшавського договору зі стратегічним ворогом ЗУНР – Польщею і радянсько-польською війною, у якій Дієва Армія УНР була союзником поляків, а ЧУГА знаходилася в протилежному – радянському таборі, намагаючись його залишити і в черговий раз самозберегтися¹⁸⁵.

Що й говорити – пошук аргументів, конструювання прийнятних концепцій не лише не наближали до істини, а, розводячи сторони, що конфліктували, на дедалі крайні позиції, водночас віддаляли від істини, призводили до нових непорозумінь і плутанини.

Поодинокі спроби якось “примирити” суперечності на ґрунті “рівновіддаленого об'єктивізму” загальну картину мало змінювали¹⁸⁶.

Завжди “чіткою і простою” залишалась хіба що позиція радянської історіографії: Українська Галицька Армія – типове контрреволюційне, буржуазно-націоналістичне військове формування, що співдіяло з усіма ворогами радянської влади. Щоправда у момент безпосереднього контакту з ним Червоної Армії (у ході і після розгрому А.Денікіна) було проведено роботу по залученню рядового складу УГА на бік радянської влади, формуванню з нього червоноармійських підрозділів. І хоча позитивних результатів тут вдалося досягти, у вирішальний момент війни з поляками галицькі вояки значною мірою виявили коливання, частина з них перекинулася на бік ворога, а значній частині

це просто завадили зробити¹⁸⁷.

Емігрантські, діаспорні історики войовничо реагували на цю, справді упереджену щодо галичан позицію й не лише консервували попередні підходи, а й додавали нові елементи, продиктовані уже глобальною боротьбою світів. Отже, рух відбувався знову не у напрямку до об'єктивності.

Зміни у вітчизняній історичній науці, що сталися з моменту здобуття Україною державної незалежності, значною мірою торкнулися і регіональних проблем, у тому числі й осмислення долі Української Галицької Армії. Серед інших публікацій варто згадати ґрунтовні монографічні праці О.Вівчаренка, О.Колянчука, В.Кондратюка, О.Красівського, М.Кугутяка, М.Литвина, С.Макарчука, К.Науменка, В.Агульського, Б.Тищика та ін.¹⁸⁸

В них оптимально використано доробок попередників, залучено до аналізу нові документи і матеріали з архівів, періодичної преси, які з різних причин залишалися поза увагою дослідників. У результаті відтворено значно повнішу, детальнішу картину перебігу подій, пов'язаних із формуванням і діяльністю УГА, органічніше, аніж раніше, вписано її історичний шлях у загальнонаціональний контекст, враховуючи різні точки зору, зроблено урівноваженіші, всебічніші оцінки і висновки. Згадані праці цілком заслужено досить високо оцінені науковим загалом, широкою громадськістю¹⁸⁹.

Однак, що стосується оцінок, висновків, узагальнень – тут залишається досить широкий простір для докладення зусиль фахівців. У цьому наочно переконують, передусім, тенденції у вивченні історії УГА впродовж останнього десятиліття, що вельми рельєфно виявилися, набрали рис усталеності, однак не можуть сприйматись однозначно позитивно.

Впадає, зокрема, у вічі, що лівова частка публікацій про історію Української Галицької Армії належить перу дослідників західноукраїнського регіону. Мабуть, це цілком природно: хто ще краще за них відчуває гостроту регіональних проблем, краще розуміється на краєзнавчих аспектах, має відшукувати у місцевому історичному матеріалі позитивні основи для виховної роботи з молодим поколінням?

Однак, не можна не помітити й того, що у працях істориків із Західної України існує достатньо міцний, можливо, для зручності його можна назвати “генетичний”, зв'язок із публікаціями авторів означеного вище “галицького” напрямку в історіографії УГА. Місцево-патріотичні настрої нерідко детермінують загальні підходи навіть на шкоду об'єктивності, здоровій науковій критичності. А пріоритет національного над соціальним, який беззастережно домінує останніми роками, (хоча з суто наукового погляду тут має завжди існувати, як в житті насправді й є, органічний взаємозв'язок), і взагалі істотно впливає на концептуальні висновки. В результаті у нових працях (великих обсягом, у гарному поліграфічному оформленні, виданих масовими накладками) значною мірою збираються, концентруються, подаються у більш науково опрацьованому вигляді, ніж раніше, все ж дещо застарілі положення, міркування, висновки, застереження, народжені здебільшого ще в умовах гострого ідейного протистояння. Неприродні, почасти ненаукові нашарування, що тоді виникли, не лише часто не знімаються, не долаються, а видаються, так би мовити, “у нових упаковках” за істину в останній інстанції¹⁹⁰.

Ця тенденція набуває домінуючих рис, оскільки старий, умовно названий “наддніпрянським”, напрямок в історіографії перервався, його ніхто не

реанімує, не продовжує. Такому становищу теж є свої пояснення. І лежать вони знову, на жаль, не в науковій площині, а поза її межами. Хронологічно менший період торжества радянського режиму на західноукраїнських землях, триваліша, гостріша боротьба з ним на певних етапах (ОУН і УПА, Народний рух України тощо) сформували в українському суспільстві доволі специфічну атмосферу (принаймні, для цього докладаються цілеспрямовані й чималі зусилля). Зокрема, всіляко підноситься теза, що справжніми (чи ж то порівняно більшими), хранителями, носіями національного інтересу, борцями за національну ідею і справу були саме галичани. І кожне критичне слово на їх адресу сприймається вже як камінь, кинутий в тендітну українську державність, що є, передусім, уособленим продовженням дій попередніх поколінь борців.

А вже на догоду такій кон'юктурі (чи не знаходячи просто внутрішніх сил, чи ж то елементарної сміливості, принциповості) до узагальнюючих праць з історії Української революції якимось мовчазно, без коментарів і власних оцінок, переносяться положення і висновки, сформульовані в публікаціях, що вийшли останніми роками у Львові, інших центрах того регіону¹⁹¹.

Гадається, що сприймати це явище за таке, коли українські історики врешті досягли однодушності, поспішати не слід. Очевидна наукова неспроможність, алогічність, безперспективність сьогоденної позиції змушує шукати вихід при дотриманні справді наукових засад, застосуванні неурізаних принципів наукового дослідження, передусім історизму та об'єктивності.

Окрім мотивацій, що детермінуються внутрішньою логікою розвитку самої науки, хотілось би висловити і міркування, так би мовити, дещо ширшого змісту і характеру. Можливо їх можна віднести у чомусь до загальносвітоглядних, загальноморальних. Мова про спробу подолання звичних стереотипів, за якими, що б то не було, у минулому народу слід шукати і, за будь-яку ціну, віднаходити не просто позитивне, а, обов'язково – героїчне, величне, славне – історія нації іншою не може бути, не мислиться, не сприймається. Адже, якими б добрими намірами подібні підходи не обставлялися і не виправдовувалися, вони все ж не життєві, надумані, штучні.

І чи не відповідалніше, навіть елементарно чесніше, а відтак і конструктивніше, обрати відправним моментом досліджень справді виважене і співчутливе ставлення до минулого досвіду, яким гірким і прикрим він би часом не уявлявся (і тим співчутливіше, чим об'єктивно він був драматичнішим, трагічнішим), спробувати спокійно і неупереджено зрозуміти вчинки, поведінку живих людей (їх провідників у тому числі) з усіма притаманними їм людській природі позитивними і негативними початками і проявами, розібратись у мотиваціях кроків, здійснених у екстремальних ситуаціях, ап'орі відмовившись від їх оцінки за шкалою обов'язкової відповідності певним ідеалам, політичним цілям, розрахункам, передбачуваним наслідкам, тим паче – швидкоплинній кон'юктурі.

Торкаючись, так би мовити, історико-географічного виміру Української революції, слід зауважити, що досить довгий час дослідники зосереджувалися переважно (а в багатьох випадках – виключно) на перебігу подій у Києві, або в містах, куди перебазовувались керівні центри революції, державні установи. Ситуація ж на місцях, діяльність регіональних місцевих органів влади, місцевих партійних організацій залишалася практично суцільною "білою плямою".

Однак і на цьому напрямку сталися помітні зрушення. Публікації з

регіональним об'єктом вивчення різняться підходами, структурною будовою, рівнем виконання, однак ведуть до накопичення фактичного матеріалу, відтворення панорамної картини революції, осмислення її масштабності, специфіки проявів у окремих частинах України¹⁹². Порівняно інтенсивніше при цьому вивчаються процеси, які розвивалися в 1917-1920 рр. у західноукраїнському регіоні. Їх результати представлені в згаданих уже творах М.Кугутяка, Б.Тищика, Б.Савчука, М.Литвина, К.Науменка, С.Макарчука, В.Кондратюка, В.Агульського, О.Красівського та ін.

Проблема, до якої рано чи пізно мали обов'язково підійти фахівці – історія політичних партій України в 1917-1920 рр. Природно, їх роль була надзвичайною. Саме вони продукували революційні ідеї, формували гасла, організували політичні акції, ініціювали створення державницьких центрів, забезпечували вироблення і здійснення їх курсів тощо. Однак даному аспекту досвіду дослідники явно не поспішали віддати належне. Хоча в узагальнюючих працях містилися обов'язкові історико-партійні сюжети, а діяльності окремих партій присвячувалися статті, ґрунтовного, монографічного розв'язання проблема не одержувала. Мабуть найперша причина тому – соціалістичний характер більшості тогочасних партій, принаймні – найчисельніших і найвпливовіших, а відтак – небажання пов'язувати досягнення у відродженні нації, державотворенні саме з цими організаціями. Проте спроба “розвести” партії на народницькі і державницькі (відповідно найменувалися і історичні школи) “спрацювали” лише до певної міри, кінцем-кінець виявилися логічно уразливими, універсальними.

Тому, хоч і з певним зволіканням, можливо більше під дією внутрішніх потреб забезпечення цілісності дослідження революційних процесів, довелося взятися за дослідження діяльності Української партії соціалістів-революціонерів¹⁹³, а зати́м у її порівнянні з Українською соціал-демократичною робітничою партією¹⁹⁴.

Історіографія про діяльність політичних партій України в добу національно-демократичної революції становить основну частину історико-партійних видань, які хронологічно охоплюють перші два з половиною десятиліття ХХ століття¹⁹⁵.

Паралельно з'являються солідні праці про соціалістичні організації на західних теренах України¹⁹⁶, в Криму та Північній Таврії¹⁹⁷.

Природно, що докладаються зусилля до дослідження діяльності партій ліберально-реформістського і консервативного спрямування¹⁹⁸. Якщо відтворювана діяльність деяких партій у названих творах виходить за межі 1917-1920 рр., лєвова частка матеріалів припадає саме на цей період – час апогею їх історичного шляху.

Не обмежуючись вивченням досвіду українських партій, історики, документалісти надали уваги і тим їх політичним суперникам, які виборювали альтернативні варіанти суспільного розвитку. Зокрема, після певної перерви було поновлено видання корпусу документів Комуністичної партії (більшовиків) України. Вийшли друком протоколи ІІІ зїзду і ІV конференції КП(б)У¹⁹⁹, які до того ніколи не друкувалися. З'явився і нарис про утворення та перші кроки Комуністичної партії (більшовиків) України²⁰⁰. На відміну від попередніх праць, зроблено спробу співвіднести мотиви, принципи організації КП(б)У з національними інтересами, з тим, як розвивалася Українська революція.

Достатньо інтенсивно публікуються праці, в тому числі й документальні, про єврейські партії та організації в Україні, їх участь у суспільному житті в революційну добу²⁰¹.

Природно, що розпочалися і дослідження, присвячені окремим напрямкам діяльності різних партій. Серед інших аспектів порівняно більше зясовуються ідеологічні процеси (один з основних моментів докладання партійних зусиль), головним чином через вивчення основного важеля масової агітаційно-пропагандистської діяльності – періодичної преси. Якщо до 1991 р. опрацьовувалася періодика, винятково більшовицького і радянського спрямування, яка в мовному відношенні майже вся була російською, в останні роки головна увага була зосереджена на українських виданнях²⁰². Спеціального аналізу зазнала, зокрема, військова українська преса і журналістика²⁰³.

У поле історико-бібліографічного аналізу потрапила книжково-видавнича справа революційного часу²⁰⁴.

В цілому ж вивчення партійної історії в 1917-1920 рр. явно відстає від інших зрізів досліджень періоду, вимагає посилення уваги науковців, зокрема до таких висхідних моментів як принципи і практика партійного будівництва, внутріпартійні процеси (ідейна боротьба, діалектика зміни орієнтацій, розмежування, розколи), партійні взаємостосунки (протиборство, співпраця – у тому числі державно-урядова, блоки, злиття) тощо.

Потреби будівництва, розвитку сучасної незалежної України цілком природно зумовлювали перманентний підвищений інтерес до досвіду державотворення попередніх епох, періодів, у тому числі, а, можливо, у першу чергу, й революційних років. Цей зріз проблеми привертає порівняно найширшу увагу, ознаменувався появою, мабуть, найбільшої кількості публікацій. Попри певну нерівномірність у вивченні основних форм державності 1917-1920 рр. (УНР доби Центральної Ради і доби Директорії, гетьманської Української Держави, ЗУНР, УСРР), сама внутрішня логіка дослідницького процесу привела до необхідності створення колективних, комплексних праць, у яких би проводився порівняльний аналіз згаданих історичних феноменів. Такими творами стали колективна монографія “Українська революція і державність (1917-1920 рр.)”²⁰⁵ та другий том шеститомного проекту “Політична історія України ХХ століття”²⁰⁶. Остання книга (автори В.Солдатенко і В.Верстюк), гадається, закумуляувала в собі основні надбання вітчизняної історіографії у дослідженні тих політико-правових систем, у рамках яких довелося діяти українському етносу в часи революції, зясуванні домінантних орієнтацій нації, що виявилися визначальними для всього її наступного історичного поступу. Певним кроком уперед слід вважати спробу відтворення соціальної та національної революцій у взаємодіях, взаємовпливах, взаємозв'язках, а подій у різних регіонах – не “на паралелях”, а, по-можливості, у цілісності, тій мірі взаємопоєднаності, якою вона була (чи, в інших випадках – не була) у реальному житті.

У багатьох працях годі шукати будь-яких наукових підходів до діяльності державницьких утворень на національному українському ґрунті, які за сутністю були радянськими, ідейно, організаційно й політично скеровувалися більшовиками. Мова, звісно, передусім про Українську Соціалістичну Радянську Республіку. Зміщення акцентів у бік критичності, певного, а почасти істотного порушення наукової симетрії виявляється навіть у публікаціях тих

дослідників, які у такий спосіб “своєрідно” реагують на безумовно гіпертрофовані односторонності радянської історіографії, котра практично однозначно-позитивно оцінювала увесь досвід більшовизму революційного часу (про недоліки, прорахунки, негативи також як відомо, йшлося, однак явно не співмірно їх справжнім масштабам і наслідкам). В цьому контексті мова може йти про публікації С.Кульчицького, Р.Симоненка, Є.Юрійчук, І.Хміля²⁰⁷ та ін.

Гадається, не треба нікого переконувати, що для досягнення переламу (або хоча б зрушень) у бік більшої об'єктивності відтворення згаданого аспекту історичного досвіду варто серйозно поставити в центр уваги предмет дослідження. Однак до цього явно не доходить. Якщо деякі сюжети, пов'язані з діяльністю місцевих більшовиків, рад робітничих і селянських депутатів так чи інакше порушуються у новітніх історичних працях, то розвиток революції в Росії в цілому, діалектика і динаміка соціальних змін явно зняті з порядку денного сьогоднішніх досліджень. На цю обставину цілком слушно звертає увагу в одній із останніх книг С.Кульчицький²⁰⁸. Щоправда, сам він обмежує своє дослідження аналізом подій в Петрограді (за рідкісними винятками). Не всі новації історика, зокрема, кваліфікація етапів розвитку російської революції, їх найменування видаються бездоганними, абсолютно переконливими. Однак самим фактом випуску праці, постановкою питань, запропонованими міркуваннями і висновками²⁰⁹ С.Кульчицький запрошує українських фахівців-гуманітаріїв до дискусії, яка, безумовно, назріла.

Зрозуміло, тільки на цьому шляху можна збагнути чимало важливих моментів у розвитку подій в Україні, глибше з'ясувати дію механізмів національно-визвольної революції, кінцевий успіх якої щонайтісніше був пов'язаний і постановкою та розв'язанням загальноросійських, а в них – на першому місці – соціальних завдань. Проте, з жалем доводиться констатувати, що після книг Б.Андрусишина і О.Реєнта²¹⁰ не з'являється праць, присвячених робітничій політиці. А особливий акцент на селянському характері української нації у досліджуваній момент, позірне перетворення селянського інтересу на осереддя всієї тогочасної державної політики якось заступили спеціальну увагу до спроб розв'язання селянського питання, їх предметної оцінки. В усякому разі скільки-небудь помітних зрушень щодо цього аспекту досі не сталося.

Рівною мірою це стосується жіночого питання, молодіжної політики та й інших аспектів внутрішньої політики в цілому.

На цьому фоні до числа результативних варто віднести дослідницькі зусилля, спрямовані на розробку такого важливого аспекту досвіду національно-демократичної революції і державотворення в 1917-1920 рр. як зовнішньополітична, дипломатична діяльність українських урядів. Численні невеличкі, або ж вузькотематичні публікації, присвячені аналізу вироблення зовнішньополітичного курсу окремих державних утворень, налагодження двосторонніх міжнародних стосунків, участі в міжнародному житті²¹¹ змінилися серйозними монографічними працями, розділами у масштабних колективних виданнях, у тому числі і в підручниках²¹².

Щоправда, в одних випадках спостерігалось занадто довірливе – аж до некритичного – ставлення до публікацій активних учасників подій революційної доби²¹³, а в інших – відбувалося зміщення акцентів у бік перебільшення незалежності як українських урядів, так і курсу їх зовнішньої політики²¹⁴. Проте, як би там не було, у підсумку це призводило до відходу від реальності.

Певна деформація історичної адекватності доповнювалася переконанням

деяких авторів, що корінні причини невдач Української революції, української справи крилися в тому, що зарубіжний світ не оцінив належним чином зрушень, які привели до появи на геополітичній карті української держави, у багатьох відношеннях, якщо й не ігнорував цього чинника, поставився до нього зневажливо, або байдуже. Втім, однією з причин такої позиції демократичного Заходу було й неусвідомлення необхідності боротьби за волю України певною частиною самих українців. По суті таким є лейтмотив вступної статті В.Сергійчука до солідного документального збірника (704 с.) з дуже виразною назвою “Неусвідомлення України”²¹⁵.

Адекватну картину стосунків з оточуючим світом прагне відтворити В.Матвієнко²¹⁶. Він поставив завдання дослідити політику УНР та Української Держави щодо новопосталих державних утворень на території колишньої Російської імперії у 1917-1921 рр. Обраний автором зріз вивчення історичного досвіду, попри, здавалось би свою очевидну значущість і актуальність, у багатьох своїх аспектах, та й у цілому залишався поза увагою фахівців – як істориків України, так і тих, хто займався аналізом досвіду міжнародних відносин, формування і здійснення зовнішньої політики. Традиційна увага до питань українсько-російських відносин (передусім, відносин з РСФРР), стосунків з центральними державами Європи і Антантою загалом зрозуміла, мала логічне пояснення, однак, усе ж не вичерпувала всього спектру сутнісних суспільних звязків, що зав'язувались між народами, націями, державами у 1917-1920 рр., і мали принципово важливе значення, не дозволяла вийти на справжнє розуміння місця, ролі Української революції в зрушеннях, які переживались тогочасним світом.

В.Матвієнку вдалося досить успішно показати найістотніші переміни в суспільно-політичній і національній сферах життя в сусідніх з Україною регіонах – Білорусії, Бессарабії, на Дону, Кубані, на Кавказі, в Закавказзі, як основи для зародження різного рівня міждержавних відносин, розкрити зумовленість тієї чи іншої політики, конкретних кроків, дипломатичних зусиль, ініціатив тощо.

Паралельно із вивченням періоду в цілому, окремих його проблем історики завжди багато робили для з'ясування внеску окремих особистостей у революційний поступ України. Однак для останнього часу дедалі характернішими стають монографічні дослідження про тогочасних політичних діячів²¹⁷, серед яких особливу цінність мають ті, про кого раніше взагалі не було публікацій, або ж вони виходили лише в зарубіжжі, не відзначалися ґрунтовністю, детальністю, вичерпністю. Хорошим прикладом тут може бути книга про Н.Я.Григоріва²¹⁸. Хоч він і не належав до діячів “найвищого калібру”, дослідження його діяльності та творчого спадку додає чимало для кращого розуміння епохи, суспільних настроїв, окремих подій, масштабів захоплення тими чи іншими ідеологічними устремліннями тощо.

“Заселяючи” історію Української революції людьми, дослідники поступово перейшли від розвідок про окремих особистостей, переважно у журнальному і газетному форматах, до створення збірників з біографічними нарисами про учасників подій. Причому із видання до видання розширювалося коло тих, кому присвячувалися нариси, а останні набували дедалі кращих якостей, ґрунтовності, виваженості оцінок²¹⁹.

До довідкової літератури потрапили, передусім, систематизовані дані

про військових діячів та дипломатів²²⁰. Причому, природним прагненням до всебічності та об'єктивності, відмовою від свавільного членування історичного процесу, “відкидання” “непотрібних” сюжетів, особистостей тощо можна пояснити включення до серйозних видань біографічних сюжетів про представників усіх державних утворень, що існували в добу революції, у тому числі й радянських.

Певною мірою ця тенденція втілилася у фундаментальному проекті, присвяченому урядам України в ХХ столітті, їх керівникам²²¹. Прикметно й те, що з'явилася наукова монографія про офіційного першого главу Народного Секретаріату (першого уряду) УСРР, ключову постать процесу утворення КП(б)У, одного з найпомітніших політичних діячів революційної доби М.Скрипника²²². Зважаючи на те, що в 1992 р. було видано політичну біографію Голови РНК України Х.Раковського²²³, на черзі, вочевидь, дослідження про Голову Тимчасового робітничо-селянського уряду України Г.Пятакова.

Однак це лише зайвий раз підкреслює, що ціла когорта непересічних особистостей, які очолювали уряди УНР, серед них В.Винниченко, Б.Мартос, І.Мазепа, В.Прокопович та ін. все ще “не удостоїлися честі” створення політичних біографій на монографічному рівні.

Втім, справедливості ради, слід відзначити, що про самий вершечок національної політичної еліти буревійного часу проведено надзвичайно цікаве, оригінальне дослідження. Це есе філософа М.Поповича²²⁴. Глибокі, нетрадиційні міркування щодо потенцій і реальних справ таких вождів революції, “знакових постатей” як М.Грушевський, В.Винниченко, М.Шаповал, С.Єфремов, С.Петлюра народилися через спробу осягнення на психологічно-ментальному рівні, на перехресті особистісного (з його неповторно-індивідуальним мікросвітом) і всезагально-людського (з його у чомусь невідворотними, у чомусь непередбачуваними макропроцесами).

А тому, навіть не у всьому пристаючи на запропоновані М.Поповичем оцінки, не можна не визнати, що вони викликають величезний інтерес і повагу, а спосіб їх досягнення – безперечно надзвичайно плідний і перспективний, очікує на своє ширше застосування. Гадається, що тут наочно виявляється науковий ефект, який блискуче демонстрували свого часу В.Винниченко, М.Шаповал і С.Єфремов, теоретичний доробок яких нерідко незаслужено призабуто, або свідомо сплюндровано.

Звісно, для роботи на такому рівні, який би з гідністю продовжив естафету кращих надбань вітчизняного суспільствознавства, історії революції в тому числі, необхідний небиякий талант. Однак, уже усвідомлення цього – правильний крок у пошуку справді вартісних наукових орієнтирів.

Звичайно, паралельно зі спробами просунути вперед вивчення періоду в цілому, здійснити продуктивні кроки у дослідженні окремих періодів і проблем з'являються і еkleктичні публікації, спрямовані більше на синтез і пропаганду наукових набутків. Втім, і в них часом містяться окремі новації, “свіжі підходи”, цікаві деталі²²⁵.

Чимало роблять для обнародування результатів досліджень про Українську революцію, їх популяризацію часописи – “Український історичний журнал”, “Історичний журнал”, “Київська старовина”, “Память століть”, “Діалог”, “Історія України”, наукові записки та вісники академічних установ, вузів, газети, щорічники “Історичний календар”, “Україна дипломатична”

тощо. Охопити аналізом весь цей масив публікацій майже неможливо. Однак, зважаючи на те, що авторами праць порівняно меншого формату є значна частина тих науковців, яких згадано вище, можна сподіватися, що найпомітніші тенденції у розвитку сучасної історіографії Української революції у вище-запропонованих міркуваннях “схоплені”, проаналізовані, оцінені.

Спеціальним аспектам історіографічного аналізу, безперечно, міг би стати внесок окремих видавництв у поширення наукових знань про національно-демократичну революцію в Україні в 1917-1920 рр. Тут також “проглядають” певні позиції, уподобання. Проте й тут, врешті, гору беруть орієнтації на справді наукові цінності й загальнозначимі, загальнонаціональні інтереси.

Так, незважаючи на те, що в останнє десятиліття висловлювалося чимало критики на адресу праць тих авторів, хто свого часу закладав наріжні камені історіографії Української революції, видавці, тим не менше, йдуть на перевидання найфундаментальніших творів минулого. Головних пояснень тому, очевидно, два.

По-перше, існує потреба в ознайомленні широкого вітчизняного читача з кращими зразками (пам'ятками) досліджень попередніх епох. По-друге, заново відтворювані праці користуються чималим попитом (який, природно, вивчається) як такі, що не втратили своєї наукової цінності і в наші дні.

Саме цим можна пояснити появу відразу двох видань тритомника І.Мазепи “Україна в огні й бурі революції”. Причому, в першому випадку видавці вирішили відтворити не празький варіант 1942 р., а взяли за основу мюнхенський 1950-1952 рр. – тобто у двох книгах. В другому ж, взагалі, подали всю працю в одному томі²²⁶.

Не вдовольнившись журнальними передруками з двотомника Д.Дорошенка “Історія України. 1917-1923 рр.” було вирішено перевидати твір у книжковому форматі²²⁷. Повторно перевидаються й інші зарубіжні публікації²²⁸.

Безумовно позитивно оцінюючи появу відомих, важливих праць масовими тиражами, не можна не звернути уваги, що значну роль тут відіграли комерційні розрахунки. Науковість (мається на увазі передмови - представлення книг) явно відійшли на другий план. А вступні статті до дніпропетровського видання книги І.Мазепи (їх автор В.С.Мороз) не просто “не дотягують” до рівня презентованого твору), а й містять цілу низку дуже прикрих помилок, безглузвих тверджень тощо. Правда, тут заспокоює те, що читачі будуть звертатися до згаданих книг зовсім не з метою знайомства з передмовами до них, а оригінальні твори І.Мазепи, Д.Дорошенка, інших авторів ще справлять свій позитивний, благодотворний вплив на розвиток сучасного українського історіографічного освоєння досвіду 1917-1920 рр.

Однією з надійних заporук успіху в цій справі, безперечно, є розширення джерельної бази для наукової роботи. У цьому зв'язку слід сказати, що вже давно назріло питання про “інвентаризацію” джерел з історії Української революції. Часи, коли можливості дослідників істотно обмежувалися різними допусками до фондів спеціального зберігання архівів і бібліотек, зарубіжних матеріалів давно відійшли у минуле. Скаржитися у цьому сенсі більше ні на кого і на що. Однак і відчутного прориву на принципово новий фактологічний рівень у працях з історії 1917-1920 рр. не сталося. Можливо, тут у нагоді стали б огляди джерел, що перетворилися нині на загальнодоступні, своєрідні “путівники” по фондам²²⁹ (та й опублікованим документальним збірникам,

чому були непогані приклади в минулому²³⁰) бодай із загальною оцінкою їх потенційних наукових можливостей.

Схоже, що подібна робота ще лише розпочинається²³¹.

Єдиний вид джерел, який потрапив у поле комплексної джерелознавчої оцінки – це періодична преса революційної доби²³².

Разом з тим виконана П.Губою аналітична робота базується на методиках, характерних більш для вчорашнього дня. Такі ефективні, загальноживані сьогодні прийоми дослідження як контент-аналіз, історико-політологічний та журналістсько-лінгвістичний дискурси тощо автором не застосовуються, що істотно впливає на оцінку практичної цінності згаданих праць.

При оцінці рівня історіографічного освоєння досвіду Української революції важливо враховувати реакцію на публікації і дослідження не лише вітчизняних фахівців і читачів, а й науковців поза межами України. а тут варто визнати, що термін у 10-15 років – не такий уже значний, щоб подолати інерцію закорінених схем, підходів, тягар звичних стереотипів.

Так, складається враження, що, крім українських істориків, представники інших національних регіонів ще не доходять до більш-менш визначеної постановки питання про таку якість національно-визвольних процесів, яку б можна було характеризувати як національні революції. Зокрема, на вельми представницькій міжнародній науковій конференції в Москві (квітень 2001 р.), присвяченій історії реформ і революцій в Росії в ХХ столітті (її матеріали склали два великих за обсягом томи²³³) лише учасники, котрі прибули з України, доводили, що в їхньому регіоні в 1917-1920 рр. певна частина подій і явищ вилилася у такий специфічний, самодостатній феномен, який правомірно іменувати національно-визвольною революцією²³⁴. Репрезентанти ж інших національних регіонів колишньої Росії (СРСР) зайняли споглядальну, очікувальну позицію.

Трапляються й факти негативного реагування, упередженого ставлення до наукових пошуків, в основі яких, мабуть, лежить централістська традиція й світобачення.

Так московський історик В.Булдаков, який апіорі вороже ставиться до самої ідеї революції, як тільки може, брутально характеризує те, що сталося в Росії в 1917 і наступних роках, з величезним цинізмом і неприкритою ненавистю характеризує революціонерів (майже незалежно від партійних уподобань та ідейно-політичних орієнтацій)²³⁵, відверто глузує з приводу самої можливості національних революцій, природно, прагне спростувати міркування своїх українських колег, котрі дотримуються інших поглядів. Саме поняття національно-визвольна революція він багатозначно й зневажливо бере в лапки, а сутність процесів, які відбувалися в національних регіонах, вважає настільки неістотними, примітивними, теоретично необґрунтованими, політично неспроможними й безплідними, що їх тільки й можна розглядати на рівні мало не фізіологічних, стадних рефлексів (прикметна уже назва відповідного сюжету книги – “Этнические пасынки империи: “свои” против “чужих”)²³⁶.

Навіть у тих випадках, коли В.Булдаков нагромаджує достатньо значний за обсягом, переконливий за змістом фактичний матеріал (наприклад, про українізацію, що розгорнулася в російській армії в 1917 р.), він прагне так тенденційно витлумачити, оцінити його, щоб відтворювана картина мала якомога непривабливий характер. “Націоналізація”, “українізація” армії, на думку

московського історика (лапки – це також його витвір), позначена “характерним термином – уродцем революційної епохи” стала “навязчивой идеей почти всех скороспелых националистов”, потім почала переростати в “психоз”, розгул “национально-освободительной демонологии”, а в результаті “немногие солдаты-идеалиты скоро потонули в массе воспользовавшихся национальной идеей шкурников и дезертиров”: “стихийно “украинизирующиеся” полки не случайно получали имена обиженных “москалями” казацких старшин и гетьманов”. “Развращающая роль этого повертия” (“эскалация этнической кичливости в армии”) привела до того, що “солдаты по-разному, но неуклонно нагнали...”²³⁷.

“Винахідливість” у частині лайливих епітетів автор виявляє небиаяку. Проте через роздратування щоразу рельєфніше проглядають прикриті науковістю шовіністичні мотиви. В.Булдакова гнівно обурює, що на революційні дії здатні й націонали (як вони сміли наважитися!? Потрапили в неволю – то й вічно будьте в ярмі!).

Позначений настрої пронизує й спеціальну публікацію В.Булдакова, присвячену революційним подіям в Україні в XVII столітті і в 1917 р.²³⁸ Тут хіба що азартна нестриманість у різких висловлюваннях переходить у прямі образи української еліти, конкретних лідерів національно-демократичної революції, до яких у переважній більшості українців, попри критичні підходи до оцінок колишніх політичних діячів, зберігається загалом шанобливе ставлення.

Вважаючи революційні події в Україні 1917-1921 рр. лише частиною тодішнього загальноросійського хаосу (“все было нелепо, алогично, случайно, смешное вполне естественно переплеталось с трагическим”), московський автор, вірний своїй позиції, твердить: “Если общероссийская одурь заставила поверить в ближайшее чудо мировой революции, то в малороссийской своей ипостаси она, естественно, доходила до мечтаний о “Великой Украине”...”²³⁹. То ж дослідник-“великорос” і намагається поставити на місце “малоросів” – подібні їх марення варті, в кращому разі, хіба що здивування та іронії.

Втім, мабуть, згадані публікації В.Булдакова швидше виняток з правила, а не позиція більшості російських істориків, які з довірою ставляться до новітніх пошуків своїх українських колег і готові до конструктивних наукових дискусій в рамках елементарного національного такту і політичної коректності.

Співпраця ж, обмін науковими досягненнями стають дедалі нагальнішими й неодмінно позитивно позначаються як на осягненні українського досвіду, так і в значно ширших, загальноросійських масштабах, де регіональні події хоч і були географічно периферійними, накладали свій відбиток на цілісний процес, так чи інакше впливали на кінцеву політичну рівнодіючу. А відтак об'єднання зусиль неодмінно принесе обопільний ефект.

* * *

Здійснений вище аналіз основних тенденцій історіографічного освоєння досвіду Української революції впродовж останніх півтора десятиліть дозволяє зробити деякі висновки і певні міркування щодо подальшої розробки проблеми.

– Завоювання Україною незалежності, процеси наступних років створили неможливу до того, надзвичайно сприятливу ідейно-політичну ситуацію для дослідження історії національно-демократичної революції, привели до помітних наукових надбань. Однак, поряд з природною актуалізацією означеної

тематики, дія кон'юнктурних підходів у даній сфері виявилася особливо сильною, привела до істотних деформацій, негативних нашарувань і, навіть, викривлень, спотворень історичної ретроспективи. Наростання критичних атак на феномен революції як засіб суспільного розвитку, на наріжні засади концепції національної революції і державності, стратегічним осереддям яких були курс на народоправство (соціалізм), уособлений у демократичній республіці і реалізація принципу федералістських стосунків у оновленій Росії, вилились у науково необґрунтовані оцінки, узагальнення, висновки, породили відрив штучно створених умоглядних схем від конкретно-історичної основи, ігнорування фактів і документів. Подолати нездорові підходи на сьогоднішній день, на жаль, не вдалося. Більше того, існують підстави (серед них на чільному місці – очевидна відсутність чіткої суспільної стратегії) для передбачень, що цей процес затягуватиметься й не так швидко, як того хотілося б, увільниться від негативних впливів непередбачуваної кон'юнктури.

– Далеко не кращим чином новітній історіографічний процес позначився на формуванні фахових якостей молодого (почасти й не такої вже молодого) генерації сучасних дослідників. Безапеляційне засудження і позірне відкидання набутих радянської історіографії як потенційного чинника, а також некритичне залучення, засвоєння надбань зарубіжної діаспорної літератури, як практично істинних, об'єктивних, виявилось типовим, дуже полегшеним шляхом до входження у наукове середовище, закріплення у ньому значного числа недостатньо освічених, зрілих, підготовлених кадрів. Для вироблення їх світоглядних позицій, справжніх наукових критеріїв діяльності очевидним негативом обернулося ствердження домінуючих на сьогодні концепцій не шляхом відвертих інтелектуальних змагань, творчих дискусій, широких обговорень, а, здебільшого, через накидання, насадження поглядів, що уявлялися потрібними для нинішнього ідейно-політичного життя. Позначилася й ейфорія, невміння (почасти – й небажання) реалістично оцінювати суспільні та наукові набути.

Незважаючи на рішуче засудження марксистського класового підходу до історичного минулого, войовнича позиція чималого числа дослідників-дилетантів, при слабкому освоєнні ними наукової методології, дуже часто приводить на ті ж таки класові позиції як банальних заангажованих захисників певних корпоративно-станових інтересів (звісно, на історичних ристалищах). За таких обставинах, природно, годі й сподіватися на прорив до істини.

– На заваді прогресу у вивченні подій 1917-1920 рр. стоїть штучно створений у свідомості розрив між соціальною і національною революціями, нерозуміння взаємозв'язку, механізму співдії між ними. Тому практично занедбано в останні десятиліття – півтора виявилася проблематика соціальної революції (тут описуються хіба що епізоди ворожого ставлення соціалістичних рухів, у першу чергу більшовицько-радянського, до національно-визвольних прагнень української нації). А без її розробки просто не збагнути сутності того, що відбувалося в українському національно-демократичному таборі. Комплексне вивчення періоду 1917-1920 рр. як складової взаємодетермінованої системи революцій (з усіма їх своєрідностями, суперечностями, альтернативними розрахунками й стратегіями – нагальна потреба, яка диктується рівною мірою як життєвою, так і науковою логікою, прагненням збагнути реальну дійсність).

– Дедалі очевиднішими стають вади практики проведення досліджень революційних подій у регіонах України, так би мовити, “на паралелях” – у Наддніпрянській Україні й на західноукраїнських теренах, особливо після

створення ЗУНР і ухвалення Акта Злуки 22 січня 1919 р. Регіоналістський підхід, місцевий патріотизм не лише не сприяють відтворенню цілісної, повної картини загальноукраїнського процесу, а продукують нічим не виправдані своєрідні неприродні змагання на історичному ґрунті, протиставлення досягнень. Особливо це характерно для дослідників із західних теренів, котрі в своїх працях прагнуть довести переваги практики розв'язання актуальних проблем революційної доби саме в цьому регіоні, переоцінюють внесок у загальну справу його провідних діячів. Найнаочніше це виявляється в публікаціях про Українську Галицьку Армію.

– Все ще продовжується пошук власної системи координат для загальної концепції історії національно-демократичної революції. Незважаючи на те, що апріорі більшість фахівців визнають за пріоритетну точку відліку український інтерес, на практиці застосовують здебільшого невідповідні національній природі, чужі схеми: проросійські й антиросійські, пропольські й антипольські, пронимецькі й антинімецькі, проантантівські й антиантантівські тощо. Ті ж, де відправним моментом був би український інтерес, все ще доводять своє право на доцільність. Однак, лише обравши відправним власний, національний чинник і послідовно слідуючи вимогам конкретно-історичного підходу, можна врешті збагнути, що в різних обставинах саме українська ідея, українська справа були путівною зорею, яка вказувала шлях, надихала на дії М.Грушевського і М.Міхновського, В.Винниченка і П.Скоропадського, С.Петлюру і Є.Петрушевича ... Це зовсім не значить, що всіх їх варто урівняти в оцінках історичної значимості, чи вивести поза будь-яке критичне поле. Однак, мабуть, варто припинити їх протиставляти одного-одному, розводячи на різні полюси. Що ж до взаємостосунків, то слід прагнути неупередженості, виваженості, аргументованості, по-можливості, виключаючи суб'єктивізм, особисті симпатії й антипатії, т. ін.

Звісно, позитивний ефект має дати застосування подібних критеріїв не лише щодо згаданих політичних діячів, а й значно ширшого, по можливості, якнайширшого кола учасників національно-демократичної революції. На сьогодні у вітчизняній історіографії оформилася парадоксальна ситуація, коли, здається, в Українській революції не було жодного помітного функціонера, якого б не спробували здискредитувати, звинуватити у багатьох гріхах як дійсних, так і, часто, вигаданих. Кінцевий ефект, не просто непривабливий, він неповноцінний і з морально-психологічної точки зору, несе в собі негативний етично-виховний заряд.

– Дуже важливим елементом досліджень, від якого залежить поглиблене, сутнісне формування наріжних параметрів сучасної концепції історії Української революції, залишається проблема співвідношення між процесами, які відносяться власне до революційних, і тих, які складають зміст уже дещо іншого явища – громадянської війни. Незважаючи на природну тісну взаємопов'язаність взаємодоповнюваність обох феноменів, тут заховані й такі відмінності, які допомагають краще зрозуміти цілий комплекс питань, без яких епоха 1917-1920 рр. не може розраховувати на адекватну історичну реконструкцію і задовільне тлумачення, переконливу оцінку.

Так, чітке розмежування між революцією, як історично зумовленим глибокими причинами масштабним рухом мас за досягнення життєво важливої мети для народу, нації, країни, і громадянською війною, військовою боротьбою

за владу без широкого усвідомлення цілей, наявності обґрунтованої стратегічної програми, як гадається, здатне долучити додаткові аргументи для визначення моменту, коли власне революційність вичерпує свої потенції і переходить, трансформується у нову якість.

Тобто можна вести мову про нові підходи у кристалізації завершальної грані Української революції. Сьогоднішній різнобіч у цьому аспекті (початок 1918р., весна 1919 р., кінець 1919 р., кінець 1920 р., осінь 1921 р., 1922, 1923 і навіть 1924 рр.) серед іншого, зумовлений і нехтуванням згаданого критерію. Не вдаючись тут у деталізацію, слід зауважити – він дає серйозні підстави для того, щоб вважати заключною віхою національно-демократичної революції кінець 1919 р. А далі домінуючими були сутнісно інші процеси – війна, повстанство, об'єднувчий рух за утворення СРСР, уконституювання останнього тощо.

– Публікації сучасних авторів небездоганні і ще з одного погляду, а саме – ставлення до зовнішніх щодо Української революції факторів, які, за незначним винятком, кваліфікувались як несприятливі, негативні, ворожі. З однієї праці до іншої переходить стереотип (як і кожний стереотип – вкрай спрощений): головним зовнішньополітичним ворогом Української революції, української державності, українства була РСФРР, імперські амбіції і заміри її комуністичного керівництва, посібником (агентом) яких була КП(б)У як обласна організація РКП(б). Відповідно – непримиренною – мала бути і лінія керівництва Української революції. Що ж до інших зовнішніх сил, сусідів, то ставлення до них було диференційованим і, як правило, менше категорично-ворожим, аніж до росіян, їх радянського (совітського) керівництва.

Схоже, що ця тенденція з особливим ентузіазмом впроваджується у новітні публікації, маючи виправданням антиросійські емоції, що накопичувалися десятиліттями і вибухнули в момент досягнення Україною державної незалежності, подальшого небезхмарного розвитку українсько-російських відносин, які часом доходили до загрозливо-конфліктної межі.

Тут, здається, можна бути і об'єктивнішими, коли в логічних конструкціях за точку відліку щодо оточуючих спільнот знову брати український інтерес, а супротивників і ворогів ділити (ранжувати) не за домінуючими кон'юнктурними настроями, а за тими реальними діями, які відбивалися на розвитку вільних, державотворчих процесів в Україні. Звичайно, зведення подібної методологічної позиції майже до математичної формули, застосування як жорсткого кліше теж навряд чи виправдано. Очевидно, подібні мірки цілком доречні як висхідний пункт логічних вибудов. Однак, у подальших висновках-конструкціях варто гнучко враховувати й інші фактори (наприклад, ідеї спільного коріння, історичної ролі словянської єдності, релігійної, мовно-культурної близькості і т. ін.).

– Звертає на себе увагу також нерівномірність інтересу і, відповідно, ступінь вивченості двох етапів революційного процесу – за доби Центральної Ради і за доби Директорії. Це впадає в око і при поділі загальної кількості публікацій: тих, що присвячені дослідженню другого періоду незрівнянно менше, ніж тих, що розкривають перший період революції. Те ж певною мірою стосується і структурних співвідношень у комплексних працях, виступах, що відтворюють досвід революції в цілому на різних ювілейних заходах.

І якщо в політичних акціях таку “асиметрію” можна ще зрозуміти, навіть у чомусь виправдати, то побудова за подібною схемою публікацій, покликаних висвітлити цілісний процес Української революції, національного

державотворення в 1917-1920 рр., свідчить, передусім, про те, наскільки слабо опановується саме друга фаза боротьби – кінець 1918–1920 рр.

– Досвід останніх півтора десятка років з повною силою засвідчив, наскільки важливі для історика не лише наукова, а й моральна позиція. Особливо високі вимоги до моральних якостей дослідника висуває вивчення переламних етапів суспільного розвитку, коли надзвичайної ваги набувають особистісні орієнтації в проблемах добра і зла, гуманізму й нелюдяності, честі й негідності, справедливості й паразитизму, істинності й нечесності. В моменти збудження, вирування пристрастей, коли людина нерідко потрапляє в екзистенціальну ситуацію і неодмінно має робити життєвий вибір (часто усвідомлюючи неможливість змінити, навіть вплинути на невідвладні процеси), принципового значення набуває, з якими мірками підходити до оцінки вчинків, індивідуумів, різних їх груп, глибинної мотивації, зумовленості кроків, поведінки.

Навіяна новітньою кон'юктурою зневага до діячів, організацій, які в критичні моменти віддавали пріоритет загальнолюдським, національним інтересам і цінностям над особистими, жертвували індивідуальними вигодами заради суспільного прогресу, ставили завдання досягнення загального добробуту вище за власний, що пронизує чимало праць про події 1917-1920 рр., засвідчує: справді науковому розумінню минулого, його виваженим, ґрунтовним оцінкам це лише заважає, веде в бік від істинного, повноцінного знання.

Як зясувалося, поважне ставлення до історичних діячів, які зробили перші, найтрудніші, найскладніші й найвіповідальніші кроки до відродження нації у всіх сферах життя після довгих століть залежного, бездержавного існування, не прищеплюється самопливом, вимагає суспільної турботи.

Слід зауважити – виховання моральних якостей важливе не лише для молодих науковців, а й, як нагальний урок, витікає з поведінки тих, хто займається історичними дослідженнями уже тривалий час, однак, не маючи твердих принципів, ідейних переконань, з полегкістю змінює підходи при кожному новому кон'юктурному політичному повороті. Наука від цього лише програє, дискредитується.

* * *

З вищевідзначеного витікають і ті нагальні, принципові завдання, на яких бажано й доцільно сконцентрували дослідницьку діяльність істориків. З найістотнішого можна спеціально виділити наступні моменти.

– Необхідно продовжити вивчення процесу історіографічного освоєння досвіду революційної доби 1917-1920 рр., надати цій роботі належної масштабності, комплексності, самодостатності, а результати втілити у серйозній монографії (монографіях), серії спеціальних збірників статей, присвячених окремим аспектам, зрізам, проблемам дуже складного, суперечливого періоду.

– Принципово важливо на справді науковому, теоретичному рівні, без будь-яких упереджень, ідеологічних розрахунків, кон'юктурних впливів розв'язати питання про роль революцій у суспільному прогресі, у тому числі про роль національно-визвольних революцій у долі української нації.

Реалізація цього завдання може створити надійну методологічну, теоретичну передумову для спрямування зусиль фахівців у конструктивне пошуково-дослідницьке русло, концентрації уваги на визначальних напрямках, найвартісніших моментах історико-революційного досвіду.

– Для правильного, всебічного і ґрунтового розуміння революційної епохи, зумовленості процесів і подій, закономірностей їх розвитку, об'єктивної оцінки досягнутих неоднозначних результатів слід подолати очевидний крен останніх років у бік вивчення лише історії національно-демократичної революції, штучно абстрагуючи останню від соціальної боротьби, що з лютого 1917 р. мала загальноросійський характер, взаємоперепліталася в тому числі з іншими рухами, тими, що виникли на національних окраїнах, то зливаючись із ними, то рухаючись паралельними курсами, а то приходячи у суперечності, різновекторність, антагоністичну непримиренність. Тому, зважаючи на наявний прогрес у дослідженні національно-визвольної революції в Україні, яким значною мірою вже компенсовано колишній нігілізм до цього феномена, сьогодні можна і потрібно зробити спробу відтворення історичного процесу 1917-1920 рр. у всій його повноті, багатоплановості і різнобарвності. Звісно, подібна комплексна всеохоплююча праця не може бути простим, механічним зведенням до купи того, що колись було зроблено у вивченні Лютневої і Жовтневої революцій і того, що маємо на даний момент у осягненні Української революції. Априорі важливо прагнути якісно нового результату, у процесі досягнення якого обидва головні складники мають “переплавитися”, допомагаючи зрозуміти складну детермінованість тих суспільних проявів, збагнути які за інших обставин нерідко дуже важко, часом практично неможливо. Головне ж, що на цьому шляху можна сподіватись на відтворення значно адекватнішої картини всього періоду 1917-1920 рр., аніж це було раніше.

– Предметом спеціальної турботи українських істориків має стати координація дослідницьких зусиль з фахівцями інших регіонів, інших національних утворень, що виникли на пострадянському просторі. Було б зовсім невинуватим чекати, що закріплення не лише в українській, а й у світовій історіографії уяв про події в Україні як про національно-демократичну революцію слід чекати від зарубіжних фахівців. Однак їх реакція неодмінно буде позитивною, якщо відповідні праці дослідників України будуть достатньо переконливими, високоякісними, повноцінно науковими. Можливо тоді й представники інших національних регіонів, орієнтуючись на український приклад, підуть їх шляхом і, в разі наявності достатніх підстав, зможуть вийти на новий рівень кваліфікації революційних подій у відповідних регіонах. Тоді взагалі загальноросійська картина процесів 1917-1920 рр. може набрати значно іншого вигляду, ніж вона уявляється сьогодні.

Природно, при цьому має виявитися граничний науковий і, водночас, взаємний національний такт, повага до всіх аргументів, а не бажання реалізувати старі образи, інші емоції, покласти їх в основу досліджень.

– Надзвичайної ваги набуває об'єктивне, правдиве з'ясування питання про роль соціалістичної ідеї у революційному процесі 1917-1920 рр. в Україні. Переведення дискусій з політичної у суто науково-теоретичну площину дозволить не лише “пробитися” до глибинних підвалів тих воістину тектонічних зсувів, які відбулися в суспільній свідомості, захоплювали настрої мас, збуджували неймовірну енергію, піднімали на вчинки епохальних масштабів. Тільки так, вочевидь, можна буде пізнати й те, чому практично увесь цвіт нації, демократичної інтелігенції тією чи іншою мірою пов'язував у буревійний час свою долю з боротьбою за реалізацію цієї ідеї, яка ототожнювалася з торжеством соціальної і національної справедливості, справжнього гуманізму.

– На першочергову увагу заслуговує продовження предметного дослідження

концепцій революцій, що сталися в 1917-1920 рр. Є, зокрема, всі підстави вважати вкрай необхідним продовження і поглиблення вивчення концепції (платформи) Української революції. В новітніх публікаціях явно абсолютизуються одні її елементи (національні, державотворчі) за нічим не виправданої неувagi, а то й нехтування іншими (передусім, соціально-визвольними), що відразу ж створює хибну систему координат, у якій досліджуються конкретні події, явища, процеси.

Створюється враження, що сучасні дослідники все ще серйозно побоюються заново розібратися у таких висхідних моментах концепції Української революції як безкласовість і безбуржуазність (за новітньою термінологією – нестратифікованість, неструктурованість) української нації, а без цього важко, неможливо зрозуміти сутність багатьох документів, що визначали поведінку політичних сил.

– У числі кардинальних проблем, що чекають на розв’язання, - співвідношення Української революції і тогочасної ліберальної політики, суперечностей, що виникли між платформами Центральної Ради, Директорії і курсом більшовиків, Радянської влади. Іншими словами, це місце і роль в концепції реформ (поступовості) і радикалізму (максималізму).

– Якісно нового рівня висновків і узагальнень можна досягти, вивчаючи в комплексі, а не поокремо, різні за сутністю і формами державні утворення, що виникали і функціонували в Україні 1917-1920 рр. Такий підхід може виявити додаткові аргументи для обґрунтування причин успіху, перемоги одних з них і невдач, поразок інших. Нагальна потреба демократичного суспільства – визначитись у своєму генному зв’язку з попередніми формами державності, у зв’язку з чим важливо дати чітку науково-політичну кваліфікацію утворенням, що існували в Україні в 1917-1920 рр. І якщо сьогодні можна говорити про більш-менш задовільне дослідження у розробці означених аспектів щодо доби Центральної Ради, УНР кінця 1917-початку 1918 рр., гетьманської Української Держави, то практично лише позначився прогрес щодо з’ясування політичного курсу Директорії. Мова, зокрема, про обґрунтування планів розбудови Республіки трудового народу на основі трудових рад із Трудовим Конгресом на чолі, про намагання прищепити на національний ґрунт альтернативний варіант загального виборчого права за західноєвропейськими (парламентськими) зразками, всупереч народоправчим (соціалістичним) тенденціям.

– На серйозний, можливо, у чомусь, навіть, на прискіпливий аналіз давно чекає механізм формування і функціонування отаманщини як специфічної національно-революційної моделі масового руху, унікального тимчасового воєнно-адміністративного устрою, управління суспільними процесами. У цьому зв’язку слід увільнити від неприродних нашарувань, надмірної героїзації, міфологізації феномен отаманщини як стихійний вияв протестно-бунтарських настроїв, у якому поєдналося інстинктивне прагнення до справедливості з відсутністю скільки-небудь надійного теоретичного оформлення перспектив, мети відчайдушної боротьби.

Достатньо логічною, вмотивованою і перспективною може виявитися і постановка питання у дещо іншій площині – про співвідношення між революцією як дійсно широким, справді масовим, глибоким рухом за досягнення прогресивних суспільних ідеалів і отаманщиною як уособленням збройної боротьби (вона може теж набувати досить значних масштабів) за досягнення

вужькокорпоративних, або, навіть, корисливих особистих інтересів з неясними, невиразними або ж свідомо прихованими, замаскованими завданнями.

З історії добре відомо, що нерідко продовження військової боротьби пояснювалося не стільки надією на перемогу, з наступною реалізацією первісних програмних задумів, скільки безвихідністю становища, прагненням до самозбереження у єдино можливий спосіб, оскільки альтернативні варіанти виявилися на той час вичерпаними. У всякому разі, висловлене міркування досить сутнісно кореспондується з тією ситуацією, якою характеризувався розвиток подій в Українській Народній Республіці в 1919-1920 рр.

– Зовсім не можна вважати вичерпаною проблему співвідношення автономістсько-федералістських і самостійницьких начал, тенденцій, курсів в Українській революції. Тут надзвичайно важливо судити про уподобання, орієнтації і дії тогочасних керівників українського руху не з позицій пізніших етапів суспільного розвитку, а, не полишаючи конкретно-історичного контексту, намагатися зрозуміти мотивацію їх поведінки, яка у більшості була ніяк не спонтанною і необґрунтованою, а мала в основі національний інтерес, була розрахована на суспільний, національний прогрес.

– Щодо загалом відомих, проте дуже мало вивчених тенденцій Української революції, то тут на особливу увагу заслуговують процеси, що відбувалися всередині практично кожної з українських партій, з'ясування еволюції різних політичних течій, що досить серйозно позначилися на долі визвольної боротьби. Чималий інтерес становить і проблема стосунків українських і загальноросійських політичних партій, яка раніше висвітлювалася здебільшого тенденційно, однобоко.

Плідними можуть виявитися і нові підходи до “старої”, почасти навіть призабутої проблеми – про багатокорінність КП(б)У, про сучасне “прочитання” під цим кутом зору історії Української Комуністичної партії (боротьбистів), Української Комуністичної партії, всієї історії українського націонал-комунізму.

– Є прямий сенс заново підійти до питання про результати революції, її уроки. Після десятиліть безупинної критики лідерів українства в подіях 1917-1920 рр. варто провести елементарні (звісно, об'єктивні, правдиві, вивірені) підрахунки всіх “плюсів” і “мінусів” того, що принесла буремна доба, співставити їх, принципово зважити, наскільки б “невигідно” це будь-кому не видавалось. При цьому і оцінка всіх “плюсів” і “мінусів” теж має бути не примітивно-спрощеною, а адекватною масштабності і складності того явища, феномена, який вивчається.

– Паралельно зі з'ясуванням позначених аспектів, очевидно, є підстави сподіватися на подолання сумної практики термінологічного різнобою: “національно-визвольна боротьба”, “визвольні змагання”, “державотворчі змагання”, “національно-демократична революція”, “національна революція”, “Українська революція” тощо. Навряд чи варто доводити, що це далеко не рівноцінні категорії, а їх довільне вживання не сприяє досягненню згоди науковців і політиків у таких принципово важливих питаннях, як причини феномена, його сутність, типологія, хронологічні межі, періодизація, роль і місце у вітчизняній та європейській (навіть і світовій) історії.

Як загальний висновок, гадається є достатні підстави констатувати: зосередження в останні роки уваги дослідників на історії Української революції як безпосередньому об'єкті, попри висловлені вище зауваження, принесло свої

позитивні зрушення. Основні етапи, оцінки багатьох тогочасних подій, явищ, тенденцій на сьогодні набагато ясніші, ніж декілька років тому. Це все зумовлює, з одного боку, - можливість, а з іншого, - нагальну потребу у продовженні, поглибленні, оптимізації досліджень, їх піднесенню на якісно вищий рівень.

¹ Дисертації з проблем Української революції, захищені в Україні протягом 1991-2001 рр. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр. - К., 2002. - С. 279-294.

² Українська революція і державність (1917-1920 рр.). Науково-бібліографічне видання. - К., 2001. - 816 с.

³ Див.: Солдатенко В.Ф. Вступ. Попередні міркування та застереження // Українська революція: концепція та історіографія. - К., 1997. - С.3-26; Його ж. Вступ. Попередні міркування та застереження. Висновки // Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.). - К., 1999. - С.3-26; 405-418; Його ж. Вступ. Історіографічні нотатки // Українська революція. Історичний нарис. - К., 1999. - С.3-66; Його ж. Стан історіографічної розробки та актуальні завдання дослідження історії Української революції // Український історичний журнал. - 1999. - № 1. - С.68-85; № 2. - С. 27-48; Його ж. Де справжнє коріння сучасної української державності? (Спроби оцінки деяких тенденцій вивчення державотворення в добу революції 1917-1920 рр.) // Україна: ретроспектива і перспектива. Збірник. - К., 1999. - С. 62-67; Курас І.Ф., Солдатенко В.Ф. Українська революція: новітній стан історіографічної розробки проблеми та актуальні завдання дослідження // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. - 1999. - Вип. 7. - С. 4-21 та ін.

⁴ Див., напр., Коцур В.П. Коцур А.П. Історіографія історії України: курс лекцій. - Чернівці, 1999. - 520 с.; Левенець Ю., Гошуляк І. Українська революція: здобутки і проблеми дослідження // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що дали? - К., 2002. - С. 169-190; Білян Л.Я. Історіографія Української революції 1917 - початок 1918 рр. Дис. к.і.н. - Львів, 2001. - 234 с.

⁵ Див., напр.: Федченко П. Оцінюємо з класових позицій. Про політичне обличчя і художню творчість В.Винниченка // Київ. - 1987. - № 12. - С. 49-59; Білокінь С. Михайло Грушевський // Літературна Україна. - 1988. - 21 липня; Сарбей В. Як нам ставитися до М.Грушевського // Радянська Україна. - 1988. - 27 серпня; Хміль І.С. Політична діяльність В.Винниченка // Український історичний журнал. - 1989. - № 7. - С.82-91; Лозицький В. Чи був Володимир Винниченко членом КП(б)У // Літературна Україна. - 1989. - 24 серпня; Його ж. Не сприйнявши нових реалій. Сторінки політичної біографії В.К.Винниченка // Під прапором ленінізму. - 1989. - № 12. - С.73-78; Жулинський М. Володимир Винниченко (1880-1951) // Літературна Україна. - 1989. - 30 листопада; Його ж. Художник, распятый на кресте политики. Судьба Владимира Винниченка // Дружба народов. - 1989. - № 12. - С.149-160; Волковинський В.М., Кульчицький С.В. Християн Раковський. Політичний портрет. - К., 1990. - 260 с.; Хміль І.С. Петлюра і петлюрівщина // Український історичний журнал. - 1990. - № 3. - С.107-119; Його ж. Політичні метаморфози Симона Петлюри // Україна. - 1991. - № 4. - С.18-20; Волковинський В.Н. Махно і его крах. - М., 1991 - 247 с.

⁶ Див.: Винниченко Володимир. Сонячна машина - К., 1989 - 619 с.; Його ж. Краса і сила. Повісті та оповідання. - К., 1989. - 752 с.; Його ж. Вибрані п'єси. - К., 1991. - 605 с.; Грушевський М. Ілюстрована історія України. - К., 1991. - 572 с.; Його ж. Про українську мову і українську школу. - К., 1991. - 46 с.; Його ж. Очерк истории украинского народа. - К., 1991; Дорошенко Д. Нарис історії України. Львів. - 1991. - 576 с.; Те ж саме. - К., 1992. - Т.1. - 238 с.; Т.2. - 350 с.

⁷ Грушевський М. Спомини // Київ. - 1988 - № 9. - С.115-149; № 10. - С.131-138; № 11. - С.120-137; № 12. - С.116-139; Його ж. Хто такі українці і чого вони хочуть. - К., 1991 - 240 с. Його ж. На порозі Нової України. - К., 1991. - 128 с.; Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. - грудень 1919 р.]). К., 1990. - Ч.І. - 348 с., Ч.ІІ - 328 с., Ч.ІІІ - 542 с.; Паралельно деякі сюжети з тритомника у 1990 і 1991 рр. були надруковані у журналах "Наука і суспільство" та "Дніпро"; Його ж. Щоденник // Київ. - 1990. - № 9. - С.91-125; № 10. - С.96-110; № 11 - С.85-106; Дружба народов. - № 12. - С.161-205; Його ж. Заповіт борцям за визволення. - К., 1991. - 128 с.; Самостійна Україна. Збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття. - Тернопіль. - 1991. - 82 с.; Тютюнник Ю. З поляками проти Вкраїни. - К., 1991 - 103 с.

⁸ Деникин А.И. Поход на Москву ("Очерки русской смуты") - К., 1990. - 288 с.; Махно Н. Воспоминания. К., 1991. - Кн. 1. - 211 с. - Кн. 2. - 162 с.; Кн. 3. - 184 с.; Його ж. Воспоминания, материалы и документы. К., 1991. - 192 с.

⁹ Див.: Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 5-12 июля 1918 г.: Протоколы. - К., 1988. - 258 с.; Большевистские организации Украины: организационно-партийная деятельность. Февраль 1917 - июль 1918). Сб. документов и материалов. - К., 1990. - 801 с.; Бош Е.Б. Год борьбы. 2-е изд. С приложением биографических писем автора. - К., 1990. - 447 с.; Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 17-22 октября 1918 г.: Протоколы. - К., 1991. - 241 с.; Скрипник М.О. Вибрані твори. - К., 1991. - 617 с.

¹⁰ Див.: Про минуле заради майбутнього. - К., 1989. - 408 с.; Кондуфор Ю.Ю. Великий Жовтень і доля інтелігенції (1917-1920 рр.) // Український історичний журнал. - К., 1989. - № 12. - С.3-18; Його ж. Революційні події 1917 р. на Україні: пошук альтернативи // Там само. - 1990. - № 11. - С.10-20; Маршрутами історії. - К., 1990. - 655 с.; Романчук О. Ультиматум. Хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РРФСР і Центральною Радою. - К., 1990 - 64 с.; Яневський Д. Українська Центральна Рада: перші кроки до національної державності (грудень-листопад 1917 р.). - К., 1990. - 28 с.; Солдатенко В.Ф. Чотири кроки у безвихідь (Центральна Рада та її універсали // Радянська Україна. - 1990. - 19, 20 січня; Комуністична партія України: з'їзди і конференції. - К., 1991. - 478 с.; Копиленко О.Л. "Українська ідея" М.Грушевського: історія і сучасність. - К., 1991. - 184 с.; Солдатенко В.Ф. До питання про початок громадянської війни на Україні // Український історичний журнал. - 1991. - № 7. - С.16-26; Яневський Д.Б. Маловідомі Конституційні акти України 1917-1920 рр. - К., 1991. - 68 с.

¹¹ Слово Президента України достойного Леоніда Кравчука 24 серпня 1992 року в Маріїнському палаці // Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі. Статті і матеріали. - Філадельфія - Київ - Вашингтон. - К., 1993. - С. 206.

¹² Кульчицький С. Форма і зміст радянської національної державності // Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради). Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. - К., 1997. - С.30.

¹³ Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. - К., 1992. - 649 с.

¹⁴ Михайло Грушевський. На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. - Нью-Йорк - Львів - Київ - Торонто - Мюнхен, 1992. - 278 с.

¹⁵ Скоропадський П. Спомини. - К., 1992. - 112 с.

¹⁶ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914-1918) // Український історичний журнал. 1992. - № 6. - С. 131-142; № 7-8; С.140-146; № 9. - С.145-155; № 12. - С.152-159; 1993. - № 1. - С. 131-139; № 2-3. - С. 104-114; № 4-6. - С. 80-92; № 7-8. - С. 102-114.

¹⁷ Симон Петлюра. Народе український. Вибрані статті, листи, документи. - Харків, 1992 - 150 с.

¹⁸ Фещенко-Чопівський І.А. Хроніка мого життя. Спогади міністра Центральної Ради та Директорії. - Житомир, 1992. - 124 с.

¹⁹ Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. - К., 1992. - 272 с.

²⁰ Голос України. - 1992. - 16 квітня.

²¹ Українська державність: історія і сучасність. Матеріали наукової конференції. Січень 1993 р. - К., 1993. - 408 с.

²² Гриценко А.П. Українські робітники на шляху творення національної держави: Хроніка роботи I-го Всеукраїнського робітничого з'їзду 11-14 (24-27) липня 1917 року. - К., 1992. - 51 с.; II ж. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні (грудень 1917 - початок 1919 р.). - К., 1993. - 101 с.; III ж. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1919-й. - К., 1996 - 81 с.; IV ж. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні: Рік 1920-й. - К., 1997 - 94 с.; Галенко О.І., Яневський Д.Б. Перший уряд демократичної України. - К., 1992. - 73 с.; Копиленко О.Л. "Сто днів" Центральної Ради. - К., 1992. - 204 с.; Хміль І.В. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня - 2 червня 1917 року). - К., 1992. - 36 с.; Його ж. Український національний конгрес - з'їзд 6-8 квітня 1917 року. - К., 1994. - 62 с.; Щусь О. Всеукраїнські військові з'їзди. - К., 1992. - 86 с.; Реєнт О.П. Робітництво України і Центральна Рада. - К., 1993. - 48 с.; Його ж. Більшовизм і українська революція 1917-1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів. - К., 1994. - 39 с.; Мироненко О.М. Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. К., 1995. - 140 с.; Реєнт О.П., Симоненко Р.Г. Українсько-російські переговори в Москві (січень-лютий 1919 р.). Збірник документів. К., 1996. - 86 с.

²³ Див., напр., Михайло Грушевський. - К., 1996. - С. 31, 83-84, 87, 89.

²⁴ Там само. - С.4.

²⁵ Див., напр.: Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Ч. 1. 10 клас. - К., 1994 - С. 67.

²⁶ Див.: напр.: Реєнт О. Павло Скоропадський. - К., 2003. - С. 76.

²⁷ Усенко П. Чи був Михайло Грушевський президентом України? (від історії національних катастроф до катастрофи національної історії). - К., 2003. - 100 с.

- 28 Субтельний О. Україна: Історія. - К., 1991 - 512 с.; 1992 - 512 с.; 1993 - 720 с.; 1994 - 736 с.
- 29 Див.: Субтельний О. Україна: Історія // Український історичний журнал. - К., 1991. - № 4. - С. 124-137; № 6. - С. 102-112; № 7. - С. 113-124.
- 30 Див.: Субтельний О. Україна: Історія. - К., 1991. - С. 296-331.
- 31 Там само. - С. 304.
- 32 Див.: Курас І.Ф. Торжество пролетарського інтернаціоналізму і крах мелкобуржуазних партій на Україні. - К., 1978. - С. 131.
- 33 Субтельний О. Назв. праця. - С. 304.
- 34 Очерки истории Коммунистической партии Украины. Изд. 4-е, доп. - К., 1977. - 258 с.
- 35 Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873-1945. - К., 1993. - 400 с.
- 36 Павло Скоропадський. Спогади. Кінець 1917 - грудень 1918. - Київ - Філадельфія, 1995 - 494 с.
- 37 Там само. - С. 33.
- 38 В'ячеслав Липинський. Студії. Т.1. В'ячеслав Липинський. Історико-політична спадщина і сучасна Україна. - Київ, Філадельфія, 1994. - 285 с.
- 39 Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // В'ячеслав Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. - Т. 6. - Кн. 1. - Київ - Філадельфія - 1995. - 471 с.; Його ж. Листування. - Т.1 (А-Ж). - К. - Філадельфія, 2003. - 960 с.
- 40 Лисяк-Рудницький І. В'ячеслав Липинський; В'ячеслав Липинський: державний діяч, історик та політичний мислитель; Політичні ідеї Липинського з перспективи нашого часу та ін. // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т.2. - К., 1994. - С.125-236; Горелов М. Предтеча незалежної України // Передвісники незалежної України. Історичні розвідки. - К., 1994. - С.87-145; Його ж. "Класократична" версія. // Українська державність у ХХ столітті. Історико-політологічний аналіз. - К., 1996. - С. 55-72 та ін.
- 41 Симон Петлюра. Статті. - К., 1993. - 341 с.; Його ж. Вибрані твори та документи. - К., 1994. - 271 с.
- 42 Климчук О. "Я повернусь" // Симон Петлюра. Статті. - С. 5.
- 43 Симон Петлюра та його родина. До 70-річчя його трагічної загибелі. Документи і матеріали. - К., 1996. - 319 с.
- 44 Там само. - С. 16-21.
- 45 Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. - К., 1993. - 413 с.; Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1918 рр. ("Про що історія мовчить"). - Львів, 1994. - 571 с.
- 46 Нагаєвський І. Назв. праця. - С. 407.
- 47 Див. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Концепція та історіографія. К., 1997. - С. 10-11, 201; Його ж. Українська революція. Історичний нарис. - К., 1999. - С. 24-25, 135; Його ж. Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження історії Української революції // Український історичний журнал. - 1999. - № 1. - С. 74-75.
- 48 Там само. - С. 8-9.
- 49 Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1918 рр. (Про що "історія мовчить"). Друге видання, переглянуте і значно доповнене. Торонто, 1970. - 571 с.
- 50 Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1918 рр. (Про що "історія мовчить"). Т. 2. Друге видання, переглянуте і значно доповнене. Торонто, 1973. - С. 7.
- 51 Там само (Т. 1). - С. 15-16.
- 52 Там само. - С. 98-99.
- 53 Там само. - С. 99-100.
- 54 Там само. - С. 101.
- 55 Там само. - С. 101.
- 56 Там само. - С. 101-109.
- 57 Там само. - С. 109.
- 58 Там само. - С. 148.
- 59 Там само. - С. 118-144.
- 60 Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1918 рр. (Про що "історія мовчить"). Т. 2. Друге видання переглянуте і значно доповнене.- 670 с.
- 61 Там само. - С. 15-16 та ін.
- 62 Див., напр., Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Ч.1 (1917-1945 рр.). - С. 11, 23-25 та ін.
- 63 Клименко В. Українська гетьманська держава 1918 року: місце в українській революції // Нова політика, 1996, № 4. - С. 61.
- 64 Там само. - С. 60.
- 65 Проданюк Ф.М. Внутрішня політика Української Держави (29 квітня - 14 грудня 1919 року). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. - К., 1997. - С. 21.

- 66 Див., напр., Білодід О., Панченко В. Павло Скоропадський і Україна. - К., 1997. - 86 с.
- 67 Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917-1919 рр. (історико-генетичний аналіз). - К., 1995. - 262 с.
- 68 Там само. - С. 3.
- 69 Там само. - С. 5.
- 70 Там само. - С. 8.
- 71 Там само. - С. 10.
- 72 Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. - К., 1997. - 188 с.
- 73 Відомості Верховної Ради України. - 1997. - № 19. - С. 143.
- 74 Див.: Грушевський М. Спомини // Київ. 1988. - № 9. - С. 122-123.
- 75 Літературна Україна. - 1998. - 29 січня.
- 76 Грушевський М. На порозі Нової України. - К., 1991. - С. 44-45; Нова рада. - 1918. - 22 березня.
- 77 Грушевський М. Роковини, 20/7 падолиста 1917 // Літературно-науковий вісник. К., 1918. - Кн. 10/11. - С.4-6; Його ж. Україна окремішна. - Там само. - 1919. - Кн. 1. - С. 10-19 (Дзвін. - 1991. - № 4. - С. 86-90); Його ж. Метеор. - Там само. - Кн. 2. - С. 140-143; "Передусім признання нашої незалежності". Невідомий лист М.Грушевського // Літературна Україна. - 1996. - 9 вересня.
- 78 Див., напр., Солдатенко В.Ф. Епізод політичної біографії В.Винниченка: спроба повернення в Україну // Події і особистості революційної доби. К., 2003. - С. 205-250; Його ж. Епізод політичної біографії В.Винниченка: спроба повернення в Україну в 1920 р. // Історичний журнал. 2003. - № 1. - С. 14-24, № 2. - С. 14-22, № 3. - С. 21-30.
- 79 Див.: Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року: Матеріали II Міжнародної наукової конференції. - К., 1998. - 241 с.; Те ж саме // Студії з архівної справи та документознавства. - Т. 5. - К., 1999. - 241 с.
- 80 Солдатенко В.Ф. Де справжнє коріння сучасної української державності? (Спроба оцінки вивчення процесу державотворення в добу революції 1917-1920 рр.) // 350-річчя Української держави Богдана Хмельницького: Матеріали міжнар. наук. конф. 15-16 грудня 1998. - К., 1998. - С. 17-24; Те ж саме // Україна: ретроспектива і перспектива. Збірник наукових праць. - К., 1998. - С. 62-68. Його ж. У пошуках коріння сучасної української державності // Україна, українці, українознавство у XX ст. в джерелах і документах. Зб. наукових праць у 2-х ч. - Ч. 1. - К., 1999. - С. 26-32.
- 81 Радченко Л.О. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917-1920 років. - Харків, 1996. - 120 с.
- 82 Солдатенко В.Ф. Українська революція. Концепція та історіографія. К., 1997. - 416 с.; Його ж. Українська революція. Концепція та історіографія (1918-1920 рр.). - К. 1999. - 508 с.
- 83 Див.: Млиновецький Р. Назв. праця. - Т. 2. - С. 468 та ін.
- 84 В 30-річчя самостійності й соборності. Б. м., б.р. 62 с.; Петлюра С.В. Статті, листи, документи. В 2-х т. Нью-Йорк, 1956. - Т. 1. - 479 с.; 1979. - Т. 2. - 627 с.; Симон Петлюра. Державний муж. - Нью-Йорк 1957. - 192 с.; Донцов Д. За яку революцію. - Торонто, 1957. - 79 с.; Збаразький С. Крути: у 40-річчя великого чину 29-го січня 1918 - 29 січня 1958. - Мюнхен - Нью-Йорк, б. р. - 104 с.; Петлюра С. Московська воша: Оповідання дядька Семена про те, як московські воші їдять Україну та що з ними треба робити. - Париж, 1966. - 101 с.; Прохода В. Симон Петлюра. - Новий Ульм. 1968. - 51 с.; Феденко П. Влада Павла Скоропадського (п'ятдесяті роковини перевороту в Україні). - Лондон - Мюнхен, 1968 - 32 с.; У 60-річчя відновлення гетьманської української держави 29 квітня 1918. - Торонто, 1978. - 183 с. та ін.
- 85 Відновлення Української держави 1918 року. - Детройт, 1979. - 87 с.; Українська революція. Документи 1919-1921 рр. - Нью-Йорк, 1984. - 478 с.
- 86 Енциклопедія українознавства. - Т.2. - Мюнхен, 1949. - С. 498-542, 647-653; Т. 9. - Марсель-Париж, 1981. - С. 3402-3404 та ін.; Ідеї і люди визвольних змагань. 1917-1923. - Нью-Йорк, 1968 - 399 с.; Полонська-Василенко Н. Історія України. - Мюнхен, 1976 (репринтне видання. - К., 1992). - С. 459-487.
- 87 Див.: Мироненко М. Українська національна революція. - Мюнхен, 1951. - 32 с.; Мірчук П. Українсько-московська війна (1917-1919). - Торонто, 1957. - 80 с.; Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. - Торонто. Т. 1. - 1962. - 272 с.; Т. 2. - 1963. - 248 с.; Т. 3. - 1963. - 276 с.; Т. 4. - 1964. - 353 с.; Брик О. Тернистий шлях українського уряду (1918-1921). - Вінніпег, 1969. - 152 с.
- 88 Див., напр.: Лисяк-Рудницький І. Роль України в новітній історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2-х т. Т. 1. - К., 1994. - С. 145-167; Його ж. Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники; Українська революція з перспективи сорокаліття; Вклад Галичини в українські визвольні змагання // Там само. Т. 2. - С. 1-27; 39-51; 52-61 та ін.
- 89 Солдатенко В.Ф. Назв. праця. -Кн. 1. - С. 376-377; Кн. 2. - С. 25-26, 412 с.
- 90 Див.: Рецензії В.Г.Сарбея (Український історичний журнал. - 1998. - № 3. - С. 145-149); Б.І.Андрусихина (Там само). - 2000. - № 3. - С. 137-143); В.П.Воловика і П.С.Григорчука (Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбин-

ського. Вип. II. Серія: Історія). - Вінниця, 2000. - С. 274-278); Калінцев Ю. Українська революція як складний феномен // Віче. - 1998. - № 10. - С. 157-159; Його ж. Феномен Української революції // Там само. - 1999. - № 6. - С. 156-159 та ін.

⁹¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. - Т. 1. - 4 березня - 9 грудня 1917 р. - К., 1996. - 591 с.; Т. 2. - 10 грудня 1917 р. - 29 квітня 1918 р. - К., 1997. - 424 с.; Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. - Київ - Нью-Йорк - Філадельфія, 1999. - 369 с.; Український національно-визвольний рух. Березень - листопад 1917 року. Документи і матеріали. - К., 2003. - 1024 с.

⁹² Див.: Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада: навчальний посібник. - К., 1997. - 344 с.; Його ж. Українська революція // Історія України: нове бачення. - У 2-х т. - Т. 2. - К., 1996. - С. 3-100; Історія України. - К., 1997. - С. 184-243; Там само. - К., 2000. - С. 184-243; Вид. 3-е доп. й перероблене. С. 210-269; Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України. 1917-1920. Навчальний посібник. - К., 1997. - 208 с.; Кондратюк В.О., Буравченкова С.Б. Українська революція: здобутки і втрати в державотворчих змаганнях (1917-1920 рр.). Навчальний посібник. - К., 1998. - 278 с.; Реєнт О.П. Українські визвольні змагання (поч. ХХ ст. - 1921 рік). Події на східних теренах національної території // Реєнт О.П. У робітнях історичної науки. - К., 1999. - С. 7-269; Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання. 1917-1921 рр. - К., 1999. - 320 с.; Мироненко О.М. Витоки українського революційного конституціоналізму. 1917-1920 рр.: теоретико-методологічний аспект. - К., 2002. - 260 с.

⁹³ Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр. У 2-х т. Львів. 1998. Т. 1. - 524 с.; Т. 2. - 504 с.

⁹⁴ Див.: там само. - Т. 1. - С. 8, 396; Т. II. - С. 415 та ін.

⁹⁵ Там само. - Т. 1. - С. 7-8; Т. II. - С. 412-413.

⁹⁶ Там само. - Т. II. - С. 415-416.

⁹⁷ Українська революція: 1917 - початок 1918 рр. Проблеми, пошуки, узагальнення. Збірник наукових статей. Запоріжжя, - 1958. - 264 с.

⁹⁸ Турченко Ф.Г., Кривоший Г.Ф. Магістралі й глухі кути Української революції // Українська революція 1917 - початок 1918 рр. Проблеми, пошуки, узагальнення. - С. 27.

⁹⁹ Там само. - С. 27.

¹⁰⁰ Там само.

¹⁰¹ Грушевський М. Наші завдання // Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. - С. 91.

¹⁰² Турченко Ф.Г., Кривоший Г.Ф. Назв. праця. - С. 28.

¹⁰³ Там само. - С. 29.

¹⁰⁴ Там само. - С. 33.

¹⁰⁵ Там само.

¹⁰⁶ Там само. - С. 34.

¹⁰⁷ Там само. - С. 23.

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ Там само. - С. 23-24.

¹¹⁰ Там само. - С. 25.

¹¹¹ Там само.

¹¹² Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада. Навчальний посібник. - С. 148.

¹¹³ Там само. - С. 26.

¹¹⁴ Див.: Старух О.В. Український трикутник: унітаристи, самостійники, федералісти // Українська революція 1917 - початок 1918 рр. - С. 65-118; Геращенко Т.С. Українська революція: соціалістичний міф та історична реальність. Там само. - С. 119-158 та ін.

¹¹⁵ Тимошук О.В. Охоронний апарат Української Держави (квітень - грудень 1918). - Харків, 2000. - 462 с.

¹¹⁶ Там само. - С. 57.

¹¹⁷ Там само. - С. 58.

¹¹⁸ Там само. - С. 60.

¹¹⁹ Там само. - С. 72.

¹²⁰ Там само. - С. 72-73.

¹²¹ Там само. - С. 74-75.

¹²² Там само. - С. 76.

¹²³ Там само. - С. 142.

¹²⁴ Там само.

¹²⁵ Там само. - С. 148-150, 156-161.

¹²⁶ Там само. - С. 148, 414.

¹²⁷ Там само. - С. 156.

¹²⁸ Там само. - С. 150.

¹²⁹ Там само. - С. 341.

- 130 Там само.
- 131 Там само. - С. 420
- 132 Там само. - С. 421.
- 133 Там само. - С. 3.
- 134 Реєнт Олександр. Павло Скоропадський. - К., 2003. - 304 с.
- 135 Там само. - С. 64, 68 та ін.
- 136 Там само. - С. 235.
- 137 Там само.
- 138 Там само. - С. 236.
- 139 Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). - Ф. 3766. - Оп. 1. - Спр. 146. - Арк.2.
- 140 Там само. - Арк. 6-7.
- 141 Там само. - Оп. 3. - Спр. 8. - Арк. 49 зв.
- 142 ЦДАВО України. - Ф. 3766. - Оп. 3. - Спр. 146. - Арк. 8.
- 143 Там само. - Оп. 1. - Спр. 146. - Арк. 11.
- 144 Голос Києва. - 1918. - 17(4) ноября.
- 145 Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926). - К., 1992. - 260 с.; Полтавська Петлюріана: Матеріали Других Петлюрівських читань у Полтаві 15 серпня 1993 року. - Полтава, 1993. - 91 с.; Він - з когорти вождів. Збірник конкурсних праць про дореволюційну діяльність Симона Петлюри. - К., 1994. - 151 с.; Симон Петлюра та українська національна революція. Збірник праць другого конкурсу петлюрознавців України. К., 1995. - 368 с.; Полтавська Петлюріана: матеріали Третіх Петлюрівських читань у Полтаві 5 листопада 1994 року. - Полтава, 1996. - 208 с.; У 70-річчя паризької трагедії 1926-1996: Збірник пам'яті Симона Петлюри. - К., 1997. - 302 с.; Полтавська Петлюріана: матеріали Четвертих Петлюрівських читань. - Полтава, 1999. - 160 с.; Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань. Збірник наукових праць. - Фастів, 1999. - 280 с.
- 146 Петлюра Симон. Статті. Листи. Документи. - Т. 3. - К., 1999. - 616 с.
- 147 Петлюра С. Статті, листи, документи. - Нью-Йорк. - Т.1 1956. - 479 с.; Т. 2. - Нью-Йорк, 1979. - 627 с.
- 148 Там само. - С. 5.
- 149 Там само.
- 150 Там само. - С. 23.
- 151 Литвин С.Х. Петлюра у 1917-1926 роках. Історіографія та джерела. - К., 2000. - 464 с.; Його ж. Суд історії. Симон Петлюра і петлюріана. - К., 2001. - 640 с.
- 152 Литвин С. Суд історії. - С.13.
- 153 Та само. - С.171-174; Киевская мысль. 1918-20 марта. - № 8.
- 154 Литвин С. Назв.праця. - С. 288.
- 155 Там само. - С. 288-295.
- 156 Там само. - С. 289-296.
- 157 Там само. - С. 295-296.
- 158 Коваль Р. Перша світова війна в долі українського народу // Повернення отаманів гайдамацького краю. - К., 2001. - С. 26.
- 159 Там само. - С. 27.
- 160 Коваль Р. Вони воювали за Україну як за щось особисте // Там само. - С. 30.
- 161 Там само. - С. 31.
- 162 Сергійчук В. Погроми в Україні, 1914-1920: від штучних стереотипів до гіркої правди в радянських архівах. - К., 1998. - 543 с.
- 163 Див.: Сергійчук В. Уся правда про єврейські погроми: мовою невідомих документів і матеріалів. - К., 122 с.; Його ж. Симон Петлюра і єврейство // Дніпро. - К., 1999. - № 5-6. - С. 105-140.
- 164 Верстюк В.Ф. "Махновщина - повстанський селянський рух в Україні в роки громадянської війни. 1918-1921". - К., 1992. - 368 с.; Волковинський В. "Нестор Махно: легенди і реальність". - К., 1994. - 252 с.
- 165 Див., напр.: Боровик М.А. Анархістський рух в Україні 1917-1921 рр. // Український історичний журнал. - 1999. - № 1. - С. 3-18.
- 166 Волковинський В. "Батько Махно" без легенд і міфів // Історичний журнал. - К., 2003. - С. 58-69.
- 167 Див.: Солдатенко В.Ф. До питання про початок громадянської війни на Україні // Український історичний журнал. - 1991. - № 7. - С. 19-26; Його ж. Українська революція. Історичний нарис. - С. 365-402 та ін.
- 168 Див.: Солдатенко В.Ф. Становлення української державності і проблема збройних сил (березень 1917 р. - квітень 1918 р.). // Український історичний журнал. - 1992. - № 5. - С. 3-15; Його ж. Центральна Рада та українізація армії // Там само. - № 6. - С. 26-39; Його ж. Запро-

вадження автономії України і збройні сили республіки // Там само. - № 7-8. - С. 24-38; Його ж. Збройні сили в Україні (грудень 1917 - квітень 1918 р.). // Там само. - № 12. - С. 42-58; // Його ж. Проблема національних збройних сил: уроки історії (1917) // Вісник Національної Академії Наук України. - 1995. - № 7-8. - С. 78-89; Солдатенко В.Ф., Солдатенко І.В. Виступ полуботківців у 1917 р. (спроба хронікально-документальної реконструкції події). // Український історичний журнал. - 1993. - № 7-8. - С. 17-29; № 9. - С. 28-39; № 10. - С. 3-20.

¹⁶⁹ Солдатенко В.Ф., Хало Л.Г. Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні в 1917-1918 рр. - К., 2002. - 398 с.

¹⁷⁰ Див. рец. Ф. Проданюка (Український історичний журнал. - 2003. - № 2. - С.134-136).

¹⁷¹ Див., напр.: Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). Вид. 4-е, змінене і доповнене. - Львів, 1992. - 702 с.; Удовиченко О. Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій українських Збройних Сил 1917-1921. К., 1995 - 206 с.; Стахів М. Україна проти більшовиків: нариси з історії агресії Советської Росії. - Тернопіль. - Кн.1. - 1992. - 171 с.; Кн.2. - 1993 - 248 с.; Кн.3. - 1994. - 244 с.; Військове будівництво в Україні в ХХ століття: історичний нарис, події, портрети. - К., 2001 - 448 с.

¹⁷² Сідак В.С. Національні спецслужби в період Української революції 1917-1921 рр. (невідомі сторінки історії). - К., 1998. - 320 с.

¹⁷³ Гриневиц В., Гриневиц Л. Національне військове питання в діяльності союзу євреїв-воїнів КВО (липень 1917 - січень 1918 рр.). - К., 2001. - 150 с.

¹⁷⁴ Там само. - С. 72-136.

¹⁷⁵ Гриневиц В., Гриневиц Л. Слідча справа М.А.Муравйова. Документальна історія. - К., 2001. - 336 с.

¹⁷⁶ Українська Центральна Рада: поступ націєтворення та державобудівництва. - К., 2002. - 358 с.; Проблеми української революції 1917-1920 рр. (матеріали "круглого столу" // Український історичний журнал. - 2003. - № 4. - С.3-45.

¹⁷⁷ Указ Президента України. Про день соборності України // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.) - К., 1999. - С. 4.

¹⁷⁸ Звернення Президента України Л.Д.Кучми до українського народу // Урядовий кур'єр. - 2001. - 23 січня.

¹⁷⁹ Гуцуляк М. Перший листопад 1918 року на західних землях України. - К., 1993. - 408 с.; Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис історії суспільно-політичного руху (ХІХ ст. - 1939 р.) - Івано-Франківськ, 1993. - 200 с.; Тищик Б.Й. Вівчаренко О.А. Західноукраїнська Народна Республіка (1918-1923): До 75-річчя утворення і діяльності. - Коломия, 1993 - 120 с.; Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. Львів. - 1995. - 368 с.; Макаруч С.А. Українська республіка галичан. - Львів, 1997. - 192 с.; Кондратюк В.О., Рагульський В.Л. ЗУНР: становлення і захист завоювань (1918-1921 рр.) - Львів, 1998. - 96 с.; Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918-1923 рр.: Проблема взаємовідносин. - К., 1998 - 299 с.; Добрянський Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ - початку ХХ ст. - Чернівці, 1999. - 236 с.

¹⁸⁰ Історія України. Навч. посібник. Вид. 3-е допов. і перероб. - К., 2002. - С. 270-288; Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. - С. 693-825 та ін.

¹⁸¹ Проблеми соборності України в ХХ столітті. - К., 1994 - 230 с.; Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. Міжнародна науково-практична конференція 10-11 листопада 1994 р. - К., 1995. - 368 с.

¹⁸² Соборність України. Кн. 1. Від зародження ідеї до першої спроби реалізації. - К., 2000. - 148 с.; Кн. 2. На шляху до об'єднання та утвердження української державності. - К., 2002. - 264 с.

¹⁸³ Курас І.Ф., Солдатенко В.Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917-1920 рр.). - К., 2001. - 248 с.

¹⁸⁴ Див.: Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [липень 1917 р. - грудень 1919 р.]. Ч.ІІІ. - 535 с.; Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 - 6.V.1920. - Варшава, 1932. - 79 с.; Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році (короткий військово-історичний огляд. - Львів. - Ч.І і ІІ. - 1921. - 88 с.; Ч.ІІІ. - 1922. - 128 с.; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917-1922 рр. Ч.ІІ. - Прага, 1942. - 245 с.; Омелянович-Павленко М. Зимовий похід. - Каліш, 1934. - 95 с.; Його ж. Початок 1919 року // Розбудова нації. - 1929. - Ч. 3 - 4. - С. 113 - 117; Його ж. Спомини. - Тернопіль, 1930. - 64 с.; Його ж. Українсько-польська війна 1918 - 1919. - Прага, 1929. - 72 с.; Петлюра С. Статті, листи, документи. - Т.1; Т. 2.; Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919 - 1920 рр. - Нью-Йорк, 1966. - 99 с.; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. - Т. ІV. - Прага, 1922. - 192 с.; Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. - Прага, 1928. - 265 с.

¹⁸⁵ Див.: Верига. Галицька Соціалістична Советська Республіка (1920 р.) // Записки НТШ. - Нью-Йорк - Торонто - Париж - Мельбурн. - Т. 203. - 200 с.; Гнатюк В., Думін О. Українська Галицька Армія // Історія українського війська. - В 2-х томах. - К., 1993. - Т. 2. - С. 462 - 538;

Лосовський В. Генерал Тарнавський. - Львів, 1930. - 107 с.; Стахів М. Західна Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918 - 1923. - Скрентон, 1960. - Т. III. - 160 с.; Т. IV. - 220 с.; Т. V. - 192 с.; Стефанів З. Українські збройні сили 1917-1921 рр. Воєнно-історичний нарис. - Коломия, 1935 - 132 с.; Шевчук С. Пора сказати правду про наші визвольні змагання добитися волі для галицької землі. 1918 - 1939. - Торонто, 1965. - 280 с.; Ярославин С. Визвольна боротьба на західноукраїнських землях у 1918-1923 роках. - Філадельфія, 1956. - 189 с. та ін.

¹⁸⁶ Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917 - 1921. - К., 1995. - 206 с.; Шанковський Л. Українська Армія в боротьбі за державність. - Мюнхен, 1958. - 319 с.

¹⁸⁷ Див.: передмови і супровідні матеріали до збірників: Боротьба за воз'єднання Західної України з Українською РСР. 1917 - 1939: 36. документів і матеріалів. - К., 1979. - 558 с.; Боротьба трудящих Прикарпаття за своє визволення і воз'єднання з Радянською Україною: Документи і матеріали (1921 - 1939). - Станіслав, 1957. - 319 с.; Гражданская война на Украине. 1918 - 1920: Сборник документов и материалов. - В 3 т. - К., 1967. - Т. 1. - 875 с.; Т. 2. - 918 с.; Т. 3. - 910 с.; Під прапором Жовтня: вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні (1917 - 1920): Документи і матеріали. - Львів, 1957. - Т. 1. - 660 с.; Т. 2. - 1964. - 379 с.

Див. також монографічні та узагальнюючі праці: История Украинской ССР: В 10-ти т. - Т. 6. - Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине (1917-1920 гг.). - К., 1984. - 655 с.; Лихолат А.В. Разгром националистической контрреволюции на Украине. 1917 - 1922. - К., 1955. - 622 с.; Сливка Ю.Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення. - К., 1973. - 254 с.; Українська РСР в період громадянської війни. 1917-1920. В 3-х томах. - К. - Т. 2. - 1969 - 432 с.; Т. 3. - 1970. - 463 с.

¹⁸⁸ Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. - Львів, 1995. - 283 с.; Кондратюк В.О., Рагульський В.Л. ЗУНР: становлення і захист; Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918 - 1923 рр.: Проблеми взаємовідносин. - К., 1998. - 304 с.; Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис історії суспільно-політичного руху (XIX ст. - 1939); Литвин М.Р. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. - Львів, 1998. - 488 с.; Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія галицького стрілецтва. Вид. 2-е. - Львів, 1991. - 200 с.; їх же. Історія ЗУНР; Макарчук С.А. Українська Республіка галичан. Нариси про ЗУНР... ін.

¹⁸⁹ Див.: Дерев'яно С.М., Панчук А.М. ЗУНР в українській історіографії // Український історичний журнал. - 1995. - № 2. - С. 28-36; Калакура Я., Панчук А. Новітня історіографія Злуки УНР та ЗУНР // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (до 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.). - К., 1999. - С. 234-242.

¹⁹⁰ Див., напр.: Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923. - У 2-х томах. - Львів, 1998. - Т. 1. - 523 с.; Т. 2. - 503 с.; Західно-Українська Народна республіка: історія і сучасність // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. - Львів, - 2000. - 374 с.; Горевалов С. Військова журналістика України в національно-визвольних змаганнях за утворення самостійної держави. - Львів, 1997. - 320 с.; Його ж. Військова журналістика України: історія та сучасність. - Львів, 1998. - 387 с. та ін.

¹⁹¹ Див., напр.: Історія України. Нове бачення. - К., 2000. - 472 с.; Реєнт О. У робітнях історичної науки; Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр.

¹⁹² Семененко В. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917-1922). - Харків, 1995. - 400 с.; Ревегук В.Я. Полтавщина в українській революції 1917-1920 рр. (Полтава, 1996. - 98 с.; Бойко В.М., Демченко Т.П., Оніщенко О.В. 1917 рік на Чернігівщині: історико-краєзнавчий нарис. Чернігів, 2003. - 126 с. та ін.

¹⁹³ Бевз Т. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР). - К., 1999. - 272 с.

¹⁹⁴ Висоцький О.Ю. Українські національні партії початку ХХ століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компаративістському вивченні). - Дніпропетровськ, 2001. - 160 с.

¹⁹⁵ Ветров Р.І. Політичні партії України на початку ХХ століття (1900 - 1925). - Дніпродзержинськ, 1997. - 113 с.; Шевченко В.Ф., Павленко М.І., Потапов Г.Г. Історія українських політичних партій. Навчальний посібник. - К., 1999. - 112 с.; Ветров Р.І., Донченко С.П. Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900-1925 рр.). - Дніпропетровськ-Дніпродзержинськ, 2001. - 245 с.

¹⁹⁶ Жерноклеєв О.С. Українська соціал-демократична партія (1899-1918). - Івано-Франківськ, 1997. - 103 с.; Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918-1929). - Т.І. - К.-Івано-Франківськ, 2002. - 536 с.

¹⁹⁷ Королев В.И. Деятельность политических партий в Крыму и Северной Таврии. - Симферополь, 1993. - 42 с.

¹⁹⁸ Стрілець В.В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець ХІХ століття - 1939 рік). - К., 2002. - 361 с.; Любовець О. Нарис істо-

- рії Української демократично-хліборобської партії: (1917-1920 рр.). - К., 2002. - 68 с.
- 199 Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України 1-6 березня 1919 р.: Протоколи. - К., 2002. - 255 с.; Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. 17-23 березня 1920 р. Стенограма. - К., 2003. - 528 с.
- 200 Солдатенко В.Ф. Початок звияжного шляху (створення Комуністичної партії України). - К., 2003. - 100 с.
- 201 Гусев В.І. Бунд, Комфарбанд, есенції КП(б)У: місце в політичному житті України (1917-1921 рр.). - К., 1996. - 132 с.; Найман О.Я. Єврейські партії та об'єднання України (1917-1925). - К., 1998. - 199 с.; Єврейські політичні партії і рухи в Україні в кінці XIX - XX століття. Документи і матеріали. - К., 2002. - 279 с.
- 202 Коновець О.Ф. Просвітницький рух в Україні (XIX - перша третина XX століття). - К., 1992. - 120 с.; Рудий Г.Я. Преса Української держави (Питання освіти, науки, культури). - К., 1996. - 165 с.; Федоришин П.С. Преса і українська державність (1917-1920 рр.). - Тернопіль, 1996. - 186 с.
- 203 Горевалов С. Військова журналістика України в національно-визвольних змаганнях за утворення самостійної держави; Його ж. Військова журналістика України: історія та сучасність. - Львів, 1998. - 387 с.
- 204 Ківшар Т. Український книжковий рух як історичне явище (1917-1923 рр.). - К., 1996. - 344 с.
- 205 Українська революція і державність (1917-1920 рр.). - К., 1998. - 248 с.
- 206 Політична історія України XX століття: У 6 т. - Т. 2. Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917-1920). - К., 2003. - 488 с.
- 207 Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). - К., 1996. - 440 с.; Юрійчук Є.П. Перший Всеукраїнський з'їзд Рад і встановлення радянської влади в Україні. Проблема легітимності (груд. 1917 - квіт. 1918 рр.). - Чернівці, 1997. - 42 с.; Її ж. Утворення Тимчасового робітничо-селянського уряду України та діяльність більшовиків Росії в Україні. - Чернівці, 1997. - 48 с.; Її ж. Становлення і характер радянської влади в Україні. Історико-правничі аспекти. - К., 1998. - 122 с.; Симоненко Р.Г. Нариси історії виконавчої влади в Україні. 1917 - квітень 1918 р. - К., 2000. - 150 с.; Хміль І.В. Під гаслом комуни (аграрна політика РКП(б) у 1919 році). - К., 2002. - 118 с.
- 208 Кульчицький С. Російська революція 1917 року: новий погляд. - К., 2003. - С. 5.
- 209 Там само. - С. 5-78.
- 210 Андрусішин Б.І. У пошуках соціальної рівноваги. Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917-1920 рр. - К., 1995. - 192 с.; Реєнт О.П. Українська революція і робітництво: соціально-політичні і економічні зміни 1917-1920 рр. - К., 1996. - 265 с.
- 211 Павлюк О.В. Боротьба України за незалежність і політика США (1917-1923). - К., 1996. - 187 с.; Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння: до питання генези українсько-польського співробітництва 1917-1921 рр. - Львів, 1997. - 68 с.; Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917-1920 роках. - К., 1998. - 240 с.; Камінський Є., Дашкевич А. Політика США щодо України: Витоки. Концептуальні основи. Практична еволюція. - К., 1998. - 548 с.
- 212 Див. Овсій І.О. Зовнішня політика України (від давніх часів до 1944 року). Навч. посібник. - К., 1999. - 240 с.; Нариси з історії дипломатії України. - К., 2001. - 736 с.
- 213 Див., напр. Овсій І.О. Назв. праця. - С. 151-188.
- 214 Нариси з історії дипломатії України. - С. 314-396.
- 215 Сергійчук В. Непізнаний світом його ж феномен // Неусвідомлення України. Ставлення світу до української державності: погляд у 1917-1921 роки з аналізом сьогодення. - Львів, 2002. - С. 3-16.
- 216 Матвієнко В.М. Українська дипломатія 1917-1921 років: на теренах постімперської Росії. - К., 2002. - 397 с.
- 217 Див. згадані публікації С.Литвина про С.Петлюру, О.Реєнта про П.Скоропадського, Р.Ковалю та інших авторів про отаманів різного масштабу, а також, наприклад, видання: Гнідан О.Д., Дем'янівська Л.С. Володимир Винниченко: Життя. Діяльність. Творчість. - К., 1996. - 256 с.; Тимошик М. Голгофа Івана Огієнка: Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакційній та видавничій діяльності. - К., 1997. - 229 с.; Тюрменко І. Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона). - К., 1998. - 228 с.; В'ячеслав Липинський в історії України (до 120 річчя з дня народження). - К., 2002. - 240 с.
- 218 Бевз Т.А. Н.Я. Григорієв - політик і вчений. - К., 2002. - 285 с.
- 219 Див. напр.: Реабілітовані історією. - К.-Полтава, - 1992. - 401 с.; Українська ідея. Постаті на тлі революції. - К., 1994. - 256 с.; Героїзм і трагедія Холодного Яру. - К., 1996. - 316 с.; Українське державотворення. Невитрибуваний потенціал. Словник-довідник. - К., 1997. - 560 с.; Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. - К.,

- 1998 - 256 с.; Події і особистості революційної доби. - К., 2003. - 268 с.
- 220 Тинченко Я.Ю. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. Ч.І. Біографічно-довідкова. - К., 1995; Стрельський Г.В. Українська дипломатія національно-державного відродження 1917-1920 рр. в особах. - К., 2000. - 48 с.; Матвієнко В., Головченко В. Історія української дипломатії у постатях. - К., 2001. - 278 с.
- 221 Уряди України у ХХ ст. Науково-документальне видання. - К., 2001. - 608 с.
- 222 Солдатенко В.Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. - К., 2002. - 352 с.
- 223 Мельниченко В.Ю. Християн Раковський: Невідомі сторінки життя і діяльності. - К., 1992. - 159 с.
- 224 Попович М. Україна: незалежність здобута і втрачена // Київська старовина. - 2001. - № 1. - С. 14-26; № 2. - С. 25-37.
- 225 Див. напр.: Стрельський Г., Трубайчук А. Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. - К., 1996. - 192 с.; Іваненко В.В., Голуб А.І., Удод О.А. Очищення правдою: (Відома і невідома Україна в об'єктиві історії ХХ сторіччя. - К., 1997. - 208 с.; Логвиненко І.А. Политическая деятельность Украинской Центральной Рады. - Глобино, 2000. - 96 с.
- 226 Див.: Мазепа І.П. Україна в огні й бурі революції. 1917-1921: І. Центральна Рада - Гетьманщина - Директорія. ІІ. Кам'янецька доба. - Дніпропетровськ, 2001. - 415 с.; ІІ. Зимовий похід. ІІІ. Польсько-український союз. Кінець збройних змагань. - Дніпропетровськ, 334 с.; Мазепа І.П. Україна в огні й бурі революції. 1917-1921. - К., 2003. - 608 с.
- 227 Дорошенко Д.І. Історія України 1917-1923. В 2-х т. - К., 2002. - Т. І. Доба Центральної Ради. - 320 с.; Т. ІІ. Українська Гетьманська Держава 1918 року. - 287 с.
- 228 Див. напр. Доценко О. Зимовий похід (6.XII. 1919 - 6.V. 1920). - К., 2001. - 376 с.; Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини. - К., 2002. - 640 с.
- 229 Див., напр.: Центральний державний архів громадських об'єднань України. Путівник - К., 2001. - 495 с.
- 230 Див., напр.: Шаталіна Є.П. История гражданской войны и интервенции на Украине в советских документальных публикациях 20-30-х годов. - К., 1983. - 134 с.
- 231 Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917-1923 роки). Збірник наукових праць. - К., 1998. - 276 с.
- 232 Губа П.І. Свідчення історії буремних літ. Періодична преса як джерело вивчення історії здобуття державності та культурно-національного піднесення в Україні (1917-1920 рр.). - Черкаси, 1998. - 160 с.; Його ж. Українське відродження. Спроба джерелознавчої оцінки вітчизняної преси 1917-1920 рр. - Черкаси, 2002. - 263 с.
- 233 Россия в ХХ веке. Революции и реформы. В двух томах. - М., 2002. - Т.1. - 657 с.; Т.2. - 543 с.
- 234 Солдатенко В.Ф. Роль революций в исторических судьбах Украины // Россия в ХХ веке. Революции и реформы. - Т. 1. - С. 96-102; Кульчицкий С.В. Украинская революция 1989-1991 годов: истоки, цели, идейный арсенал // Там само. - Т.2. - С. 401-413.
- 235 Булдаков В. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. - М., 1997. - 376 с.
- 236 Там само. - С. 140-156.
- 237 Там само. - С. 146-149.
- 238 Див.: Булдаков В. Семнадцатый век и семнадцатый год // Родина. - 1999. - № 8. - С. 104-107.
- 239 Там само. - С. 106-107.